

**ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Τμήμα Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του Γεράσιμου Βραχιολίδη**

ΑΜ 001/16

**Διπλωματούχου Τμήματος: Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό
της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου
έτος αποφοίτησης 2016**

**Επιβλέπων Καθηγητής: Στέλιος Βιρβιδάκης, Καθηγητής του
τμήματος Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης στο Εθνικό
Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.**

**Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Βασιλική Γρηγοροπούλου,
Διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών.**

**Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Αντώνιος Χατζημωϋσής
Αναπληρωτής Καθηγητής στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών.**

ΑΘΗΝΑ 2018

Θέμα Διπλωματικής Εργασίας:

Η έννοια του Θεού στη Φιλοσοφία του Ντεκάρτ

Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650)

*Στα παιδιά μου και τη γυναίκα μου για την αμέριστη συμπαράστασή τους, αλλά
και στην παιδική μου φίλη Μαρία Δανάσκου για τη θερμή υποστήριξή της στο έργο μου*

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	9
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
Α΄ Μέρος: Το φιλοσοφικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού στον Ντεκάρτ.....	16
A1. Οι τέσσερις βασικοί μεθοδολογικοί κανόνες του Ντεκάρτ.....	17
A2. Οι ηθικοί κανόνες και η έννοια του Θεού σε αυτούς.....	18
A3. Το <i>cogito ergo sum</i> ως «χρήσιμο εργαλείο» για την αποκάλυψη του Θεού και της τελειότητάς Του.	21
A4. Οι έννοιες της υπόστασης, της ιδέας και διά μέσου αυτών, του Θεού.....	27
A.4.1 Η διάκριση ανάμεσα στα είδη των ιδεών για τη διασφάλιση αληθών και βέβαιων κρίσεων.....	29
A5. Οι αποδείξεις του Ντεκάρτ για την ύπαρξη του Θεού και οι σχέσεις τους με τα επιχειρήματα των Άνσελμου, Ακινάτη.	31
A6. Ο Καρτεσιανός Κύκλος.....	36
A7. Ο Καρτεσιανός δυισμός. Κριτική προσέγγιση της εργασίας.	39
A8. Δυο επιπλέον κριτικές στον Καρτέσιο	47
A9. Οι Νόμοι της Φύσης.....	48
Β΄ Μέρος: Το θεολογικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού στον Ντεκάρτ	52
B1. Το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο έδρασε ο Ντεκάρτ.....	53
B2. Τα ένθεα στοιχεία στον Ντεκάρτ	58
B3. Ο Καρτέσιος προτείνει μια νέα, δική του Θεολογία.	60
B4. Η αποκάλυψη της αλήθειας του Θεού μέσω του νου. Η Θεολογία εντάσσεται στο σώμα της Φιλοσοφίας	61
B5. Ο Θεός ως τέλειον, αλλά χωρίς τον Λόγο της Σοφίας, της αγάπης και θυσίας για τον άνθρωπο.....	67
B6. Η έννοια του Θεού στον Ντεκάρτ δεν είναι γνήσια Χριστιανική.....	68
B7. Τι συνετέλεσε στην αποτυχία του Ντεκάρτ απέναντι στους Θεολόγους.....	69
B8. Ο διαχωρισμός ψυχής-σώματος από τον Ντεκάρτ και το θεολογικό του σφάλμα	71

B9. Δεν πίστευε στα θαύματα, αντιπαθούσε την αγγελολογία.....	72
B10. Οι κατηγορίες σε βάρος του Ντεκάρτ για ντεϊσμό και αθεϊσμό....	73
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	77
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	80
Βοηθητική Βιβλιογραφία.....	82

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου στον Καθηγητή Στέλιο Βιρβιδάκη για την πολύτιμη βοήθειά του στην μέχρι σήμερα πορεία μου από το ΕΑΠ έως το τμήμα ΙΦΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Αντίστοιχες ευχαριστίες εκφράζω προς την Διδάκτορα Βασιλική Γρηγοροπούλου και τον Αναπληρωτή Καθηγητή Αντώνιο Χατζημωϋσή, σημαντικούς αρωγούς και Συμβούλους μου στην παρούσα εργασία.

Επίσης, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου στο διδακτικό προσωπικό του ΙΦΕ, που στο διάστημα της μεταπτυχιακής μου φοίτησης υπήρξαν διδάσκαλοί μου, συμβάλλοντας αμέριστα στις προσπάθειές μου. Συγκεκριμένα ευχαριστώ τον Καθηγητή Χρυσόστομο Μαντζαβίνο, τον Καθηγητή Στάθη Ψύλλο, τον Καθηγητή Διονύσιο Αναπολιτάνο, τον Επίκουρο Καθηγητή Ιωάννη Στεφάνου, την Διδάκτορα Σοφία Ηλιοπούλου, τον Διδάκτορα Θοδωρή Δημητράκο και τον Δημήτριο Πετάκο.

Τέλος εκφράζω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στον Καθηγητή και Διευθυντή της σχολής ΙΦΕ του ΕΚΠΑ Κωνσταντίνο Δημητρακόπουλο, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του οποίου (όπως και του υπόλοιπου διδακτικού προσωπικού) η Σχολή έχει φτάσει σε ζηλευτά υψηλό επίπεδο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσω την έννοια που προσλαμβάνει ο Θεός στο corpus του Descartes όπως αυτή εξυφαίνεται μέσα από τα σημαντικότερα έργα του. Η σημαντικότητα του έργου του Descartes και ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε στη Νεώτερη Φιλοσοφία ήταν τα κίνητρα στην προσπάθειά μου να αναπτύξω την έννοια του φιλοσοφικού Θεού. Ωστόσο αφιέρωσα χώρο και στο θεολογικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού δεδομένου ότι υπήρξαν μομφές σε βάρος του Descartes και έγιναν έντονες συζητήσεις (όπως και συνεχίζουν να γίνονται), για το αν υπήρξε ντεϊστής ή άθεος. Για το σκοπό αυτό θα υπάρξει αναφορά και στο ιστορικό περιβάλλον στο οποίο έζησε και έδρασε ο Descartes, ένα περιβάλλον που σίγουρα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της Φιλοσοφίας του.

Λέξεις Κλειδιά: Η έννοια του Θεού, Καρτεσιανός Δυισμός, Καρτεσιανός Κύκλος, Το Θεολογικό σφάλμα του Ντεκάρτ.

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to present the concept that is given to God in the corpus of Descartes' work, as this concept is revealed through his most important writings. The importance of Descartes' work and the crucial role it played in the modern philosophy motivated me to try develop the concept of the philosophical God. However, I also devoted space to the theological framework of the concept of God, since there were censures against Descartes and intense conversations took place (and still do), that he was either a deist or an atheist. To this end, there will be a reference in this thesis, to the historical environment in which Descartes lived and acted, which certainly played an important role in shaping his Philosophy.

Key words: The concept of God, Cartecian Dualism, Cartecian Circle, Descartes' Theological mistake.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ρενέ Ντεκάρτ, ο θεωρούμενος πατέρας της σύγχρονης φιλοσοφίας και δάσκαλος του Διαφωτισμού, με το έργο του, όχι μόνο επηρέασε καθοριστικά τη διανόηση του 17ου αιώνα, αλλά οι φιλοσοφικές του θέσεις υπήρξαν σε τέτοιο βαθμό επαναστατικές ώστε επέδρασαν και στους μετέπειτα αιώνες, ενώ ακόμη και σήμερα πολλοί μελετητές εντρυφούν στις ρηζικέλευθες απόψεις του.

Τα σημαντικότερα ζητήματα που διατρέχουν το *corpus* του Γάλλου φιλοσόφου είναι η καρτεσιανή αμφιβολία, το επιχείρημα του *cogito ergo sum*, ο δυισμός του, ο διαχωρισμός δηλαδή του νου από το σώμα, όπως επίσης το πώς μπορεί να συμβιβαστεί η αγαθότητα του Θεού με την ύπαρξη του ανθρώπινου σφάλματος, καθώς και οι νόμοι της φύσης. Ένα σημαντικό επιπλέον ζήτημα αφορά στη σθεναρή αντίσταση που προέβαλλε ο Γάλλος φιλόσοφος στη διδασκαλία του σχολαστικισμού, μια διδασκαλία σύμφωνα με την οποία η γνώση για να είναι έγκυρη θα πρέπει να συνάδει προς την πίστη στον Θεό και τις θεωρίες του Αριστοτέλη. Από τη πλευρά του, ο Καρτέσιος υποστήριζε ότι για να βρει την αλήθεια ο άνθρωπος, όφειλε να βασιστεί αποκλειστικά στις δυνάμεις του νου του¹ και μέσω αυτού να αποκαλύψει την ύπαρξη του Θεού. Στην πράξη, ο Ντεκάρτ επιδίωξε να αποσπάσει την επιστήμη από τον εναγκαλισμό της με τη Θεολογία και το πώς η Εκκλησία θα πάψει να θεωρεί μετόχι της το επιστημονικό εργαστήριο.²

Συνεκτικό στοιχείο όλων των προαναφερθέντων ζητημάτων είναι η έννοια του Θεού. Ο Θεός απασχόλησε τόσο έντονα τον Ντεκάρτ, ώστε δόμησε το φιλοσοφικό του σύστημα πάνω στη γνώση της ύπαρξης του Θεού. Βεβαίως, θα διερωτηθεί κανείς αν χρησιμοποίησε σκόπιμα τη θεϊκή έννοια για να προωθήσει τα φιλοσοφικά και επιστημονικά του σχέδια³ ή αποτέλεσε αναγκαίο στοιχείο που άντλησε από τη χριστιανική του πίστη. Το παρόν πόνημα θα επιδιώξει να απαντήσει

1. Θ. Πελεγρίνης, Ο Καρτέσιος,

<http://www.pelegrinis.gr/%CE%BA%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%AD%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82/>.

2. Χ. Χρηστίδης, «Εισαγωγή» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ.κα'.

3. Κάτι που, όπως είδαμε παραπάνω υποστηρίζει και ο Χ. Χρηστίδης.

και στο παραπάνω ερώτημα, στο σύνολό του όμως θα ασχοληθεί με τα καρτεσιανά θέματα που αφορούν στην έννοια του Θεού, τόσο στο φιλοσοφικό όσο και στο θεολογικό πλαίσιο του Ντεκάρτ. Συγκεκριμένα, θα εξεταστεί η έννοια του Θεού, όπως αυτή αποκαλύπτεται ή ανιχνεύεται μέσα από τα τρία σημαντικότερα έργα του Γάλλου φιλοσόφου: τον *Λόγο περί της Μεθόδου* (1637), τους *Στοχασμούς περί της Πρώτης Φιλοσοφίας* (1641) και τις *Αρχές της Φιλοσοφίας I & II* (1644). Η βιβλιογραφία αντλείται από έργα σύγχρονων ξένων και Ελλήνων διανοητών και μελετητών του Ντεκάρτ.

Προκειμένου να κατανοηθεί ευκρινέστερα η έννοια του Θεού στο *corpus* του Ντεκάρτ θεωρείται σκόπιμο να γίνει αναφορά στα πρώτα στοιχεία με τα οποία θεμελίωσε το οικοδόμημά του. Ο ίδιος ο Καρτέσιος παρομοίασε τη Φιλοσοφία με δέντρο, που έχει για ρίζες του τη Μεταφυσική, για κορμό τη Φυσική, ενώ για κλαδιά όλες τις άλλες επιστήμες που ανάγονται σε τρεις κύριες: την Ιατρική (εννοούσε τη φυσιολογία), τη Μηχανική και την Ηθική. Στην Ηθική μάλιστα απέδιδε ξεχωριστή σημασία, την εξαιρούσε από το φάσμα των αμφιβολιών του, την ονόμαζε «τελειότητα», αποτελούσε δε την ανώτατη βαθμίδα της σοφίας.⁴ Σκόπευε μάλιστα να αφιερώσει ξεχωριστά βιβλία για την Ηθική φιλοσοφία. Στα *Πάθη της Ψυχής*, στο τελευταίο έργο του, ο Ντεκάρτ περιλαμβάνει ηθικές παρεμβάσεις, αλλά μόνον επικουρικά, ενώ την καθ' αυτό Ηθική του τη βρίσκουμε στην αλληλογραφία του με την πριγκίπισσα Ελισάβετ που τον κέντρισε να ασχοληθεί με το θέμα.⁵

Έτσι, το παρόν πόνημα υιοθετώντας την εισαγωγική σειρά του Ντεκάρτ, στις δύο πρώτες ενότητες (A1, A2) και σε σχέση με το φιλοσοφικό του πλαίσιο περιλαμβάνει: α) τους βασικούς μεθοδολογικούς κανόνες του Καρτέσιου (A1) με τους οποίους οριοθετεί το πλαίσιο της αποστολής του και β) τους ηθικούς κανόνες (έστω και αν τους όρισε ως προσωρινούς) στους οποίους περικλείεται η έννοια του Θεού (A2). Στη συνέχεια, η εργασία ασχολείται με το περίφημο *cogito ergo sum*, το «χρήσιμο εργαλείο» με το οποίο ο Ντεκάρτ οδηγείται από τη βεβαιότητα της δικής

4. Χ. Χρηστίδης, «Τα έργα του Ντεκάρτ» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ.νθ'.

5. Χ. Χρηστίδης, Στο ίδιο, σ.νστ'.

του ύπαρξης στην αποκάλυψη του Θεού και της τελειότητάς Του. Στο τμήμα αυτό της εργασίας (A3) εξετάζεται και το πώς ο Ντεκάρτ συμφιλιώνει τις δικές του πλάνες με τον τέλειο και πανάγαθο Θεό.

Η πραγματεία αφιερώνει δυο ενότητες (A4, A4¹) στις έννοιες της υπόστασης, και της ιδέας, καθώς επίσης και στη διάκριση ανάμεσα στα είδη των ιδεών (αντικειμενική και μορφική πραγματικότητα των ιδεών), μια και αποτελούν έννοιες απαραίτητες τόσο για τη διασφάλιση αληθών και βέβαιων κρίσεων όσο και ειδικότερα για τις καρτεσιανές αποδείξεις της ύπαρξης του Θεού.

Στη συνέχεια (A5), η εργασία περνά στα τρία καρτεσιανά επιχειρήματα για την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού (ιδεολογικό, κοσμολογικό, οντολογικό), που αποτελεί το πρώτο μεγάλο, κομβικό κεφάλαιο στη φιλοσοφία του Ντεκάρτ. Διότι με τη γνώση της ύπαρξης του Θεού ισχυροποιείται ολόκληρο το φιλοσοφικό και επιστημονικό σύστημα του Γάλλου διανοητή.

Κατόπιν αναλύεται ο λεγόμενος Καρτεσιανός κύκλος (A6), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της εργασίας για το αν πρόκειται περί πετυχημένης φιλοσοφικής επινόησης του Ντεκάρτ ή για «φαύλο κύκλο», όπως τον χαρακτήρισαν πολλοί επικριτές του.

Το δεύτερο σημαντικό και ταυτόχρονα σύνθετο ζήτημα είναι η φιλοσοφική θεωρία του Ντεκάρτ περί του διαχωρισμού του πνεύματος από το σώμα και πώς το πνεύμα μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από το σώμα (A7). Πρόκειται για τον δυϊσμό ή διαρχία που διχάζει τον άνθρωπο σε δύο στοιχεία, σε σώμα και ψυχή. Μια θεωρία στην οποία εμπλέκεται η έννοια του Θεού και η οποία εγείρει πολλά ερωτηματικά για το κατά πόσο ο Καρτέσιος την υποστήριξε με συνέπεια και πειθώ, ενώ υπάρχουν και ενστάσεις σε βάρος της και από συγχαιρινούς και από σύγχρονους μελετητές του φιλοσόφου.

Η επόμενη ενότητα (A8) αναφέρεται στην κριτική που δέχεται ο Ντεκάρτ από τους Cottingham και Λάιμπνιτς αντίστοιχα.

Τέλος, το φιλοσοφικό σχήμα του Γάλλου διανοητή ολοκληρώνεται με τους νόμους της φύσης, το τρίτο θεμελιώδες κεφάλαιο της φιλοσοφικής του θεωρίας,

σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του κόσμου εξαρτάται από τον Θεό ο οποίος με τη θεία του θέληση όρισε τους νόμους της φύσης (κυρίως την αρχή της διατήρησης και ειδικότερα την αρχή της αδράνειας), ώστε το σύμπαν να αποτελεί μια τέλεια μηχανή, η οποία λειτουργεί μόνη της.⁶

Το Β' μέρος της εργασίας πραγματεύεται την έννοια του καρτεσιανού Θεού στο θεολογικό της πλαίσιο. Προκειμένου να κατανοηθούν οι συνθήκες υπό τις οποίες έδρασε ο Καρτέσιος, οι επιρροές που δέχτηκε και εξαιτίας των οποίων διαμόρφωσε τη στάση του, τα λάθη που έκανε, αλλά και οι κατηγορίες περί ντεϊσμού ή αθεΐας που του απήγγειλαν, δίνονται απαραίτητα ιστορικά στοιχεία από τον βίο του και το περιβάλλον στο οποίο έζησε (B1). Στην επόμενη, συναφή με την προηγούμενη ενότητα, προσδιορίζονται τα ποιοτικά (σύμφωνα με το πόνημα) στοιχεία του χαρακτήρα του Γάλλου φιλοσόφου (B2), που τον έκαναν να συλλάβει την έννοια του Θεού στο έργο του.

Ένα ζήτημα υπέρ του οποίου προσπαθεί να επιχειρηματολογήσει το πόνημα είναι ότι ο Καρτέσιος προτείνει μια νέα, δική του θεολογία (B3), ενώ η κύρια τεκμηρίωση αναπτύσσεται στην επόμενη ενότητα (B4) όπου επιχειρείται να καταδειχθεί ότι ο Ντεκάρτ ενέταξε τη θεολογία στο φιλοσοφικό του σώμα. Συναφής είναι και η συνέχεια της εργασίας (B5) στην οποία διαπιστώνεται ότι ο Καρτέσιος περιορίζεται στην έμφυτη παρουσία του Θεού εντός του νου του ανθρώπου, χωρίς να ασχολείται με τον ενανθρωπήσαντα Θεό της αγάπης και της σταυρικής θυσίας Του υπέρ του ανθρώπου (B5). Περιστεύοντας τη θεϊκή έννοια και μη αξιοποιώντας την στον μέγιστο βαθμό της, ο καρτεσιανός Θεός δεν είναι καν χριστιανικός Θεός (B6). Το πόνημα στη συνέχεια επιχειρεί να καταδείξει τους βασικούς λόγους για τους οποίους το έργο του Ντεκάρτ αποδοκιμάστηκε από το ισχυρό θεολογικό κατεστημένο της εποχής του (B7). Η επόμενη ενότητα (B8) υποστηρίζει τι σηματοδοτεί για το χριστιανικό δόγμα ο διαχωρισμός της ψυχής από το σώμα, τον οποίο υπερασπίζεται ο Καρτέσιος. Αντίστοιχη επιχειρηματολογία επιστρατεύει το

6. Β. Καϊμάκη, «Ο φυσικός "Κόσμος" του Καρτέσιου», στο *Ρενάτος Καρτέσιος, Ο εμπνευστής του Ορθολογισμού*, περιοδικό Ελευθεροτυπία, Ιστορικά (Φιλοσοφία), αρ. Τεύχους 28, 8 Απριλίου 2006, σ.23.

πόνημα αναφορικά με την παραδοχή του Γάλλου διανοητή ότι δεν ισχύουν τα θαύματα, καθώς και η άποψή του κατά της ιεραρχίας των αγγέλων (B9).

Η εργασία στην τελευταία της ενότητα (B10) επιχειρεί να προσεγγίσει το κατά πόσον ο Ντεκάρτ υπήρξε ντεϊστής ή αθεϊστής,⁷ και πώς, παρά το ότι ήταν πιστός, με όσα διεκήρυσσε, δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την έκρηξη του ντεϊσμού και αθεϊσμού στα κατοπινά χρόνια.

7. Η πιθανότητα να υπήρξε ο Ντεκάρτ αθεϊστής αποκλείεται από την ενότητα B2, ωστόσο η προσέγγιση περί αθεϊσμού στη B10 ενότητα γίνεται για να τεκμηριωθεί η άποψη ότι η φιλοσοφία του τον έφερνε εγγύτερα στον ντεϊσμό.

Α΄ Μέρος: Το φιλοσοφικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού στον Ντεκάρτ

A1. Οι τέσσερις βασικοί μεθοδολογικοί κανόνες του Ντεκάρτ

Διακρίνοντας ο Descartes την ενότητα των μαθηματικών επιστημών πίστευε ότι η Λογική, η Άλγεβρα, η Αναλυτική Γεωμετρία, η Αστρονομία μπορούσαν να ενοποιηθούν στα λεγόμενα «καθολικά μαθηματικά», την επιστήμη εκείνη δηλαδή που θα ασχολείτο με όλες τις μαθηματικές σχέσεις, ανεξάρτητα από το κάθε ειδικό τους αντικείμενο. Στη συνέχεια, ο Καρτέσιος θεώρησε ότι το μαθηματικό ενοποιητικό του μοντέλο μπορούσε να βρει εφαρμογή σε όλα τα πεδία της πνευματικής έρευνας.⁸ Έτσι στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης ο Γάλλος διανοητής όρισε τέσσερις βασικούς μεθοδολογικούς κανόνες με τους οποίους έθετε τα πρώτα θεμέλια για την κατάκτηση της γνώσης:

Πρώτος κανόνας: Να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στο νου μου τόσο καθαρά και τόσο ευδιάκριτα ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό.

Δεύτερος κανόνας: Να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να τη λύσω καλύτερα.

Τρίτος κανόνας: Να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιο απλά κι ευκολογνώριστα, για ν' ανέβω σιγά-σιγά, σαν από βαθμίδες, ως στη γνώση των συνθετότερων, και υποθέτοντας πως υπάρχει κάποια τάξη ακόμα κι ανάμεσα σε κείνα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο.

8. Χ. Χρηστίδης, «Τα έργα του Ντεκάρτ» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ.νε'.

Τέταρτος κανόνας: Να κάνω παντού απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, που να είμαι σίγουρος πως δεν παραλείπω τίποτα.⁹

Μπορεί να ειπωθεί ότι το εγχείρημα του Ντεκάρτ μας παραπέμπει νοερά στον Πλάτωνα. Όπως ο Αθηναίος φιλόσοφος θεωρούσε ότι τα μαθηματικά αποτελούσαν την οδό της αλήθειας για μια ιδανική Πολιτεία, έτσι και ο Γάλλος φιλόσοφος πίστευε ότι τα μαθηματικά ήταν οδηγός προς την αλήθεια και την πρόοδο. Μάλιστα ο διαφωτιστής το απέδειξε έμπρακτα, μια και ήταν μαθηματικός. Σύμφωνα δε με τον Ντεκάρτ μόνον...

...οι μαθηματικοί μπόρεσαν να βρουν μερικές αποδείξεις, δηλαδή μερικούς λόγους σίγουρους και προφανείς... έτσι που το πνεύμα (μου) να τρέφεται με αλήθειες και να μην ικανοποιείται με λόγους ψεύτικους.¹⁰

Οριοθετώντας τα θεμέλια για την κατάκτηση της γνώσης ο Καρτέσιος υπογράμμιζε στη συνέχεια για τη μεθοδό του:

Εκείνο που με ικανοποίησε περισσότερο σ' αυτή τη μέθοδο ήταν πως χάρη σ' αυτήν, ήμουν βέβαιος πως θα χρησιμοποιούσα πάντα το λογικό μου, αν όχι τέλεια, τουλάχιστον όσο καλύτερα μπορούσα.¹¹

Θέτει δηλαδή εξ αρχής τη νόηση και τον ορθολογισμό στην πρωτοπορία του έργου του.

A2. Οι ηθικοί κανόνες και η έννοια του Θεού σε αυτούς

Ο Γάλλος διανοητής στο φιλοσοφικό και επιστημονικό του οικοδόμημα θεωρεί απαραίτητους και τους ηθικούς κανόνες, έστω και αν αυτοί, στον *Λόγο περί*

9. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ.19.

10. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.20.

11. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.21.

της Μεθόδου, είναι προσωρινοί.¹² Μάλιστα όπως ισχυρίζεται, η ατομική του ηθική και οι κανόνες που τη συγκροτούν, συνέδραμαν στη λήψη των αποφάσεών του, ακόμη και όταν η λογική του τον καθιστούσε αναποφάσιστο στις κρίσεις του. Επιπλέον, οι *τρεις-τέσσερις ηθικοί κανόνες*, σύμφωνα με τον Ντεκάρτ συνετέλεσαν στην ευδαιμονία/ευτυχία του.¹³

Όπως θα δούμε, στον 1ο ηθικό κανόνα ο Ντεκάρτ ενσωματώνει ευθέως την έννοια του Θεού αναφερόμενος στη θρησκεία του, ωστόσο και στους υπόλοιπους ηθικούς κανόνες εμβάλλεται το θεϊκό στοιχείο, ενώ παράλληλα διαφαίνονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά με τα οποία ο Καρτέσιος πραγματεύεται στη συνέχεια την έννοια του Θεού.

1ος ηθικός κανόνας: Να υπακούω στους νόμους, τα έθιμα του τόπου μου και να μένω πιστός στη θρησκεία που μου δόθηκε από μικρό παιδί.

Έδειχνε δηλαδή ο Ντεκάρτ τον προσήκοντα σεβασμό στη θρησκεία που του μεταλαμπαδεύτηκε,¹⁴ αλλά και στα ισχύοντα του τόπου όπου ζούσε, προκειμένου να συμβιώνει αρμονικά στο κοινωνικό του περιβάλλον και να μην προκαλεί με τη στάση του την καθεστηκυία τάξη της εποχής του.¹⁵

2ος ηθικός κανόνας: Να είμαι σταθερός και αποφασιστικός στις πράξεις μου και να ακολουθώ τις πιο αμφίβολες γνώμες με την ίδια επιμονή σαν να ήταν βέβαιες. Όταν δεν είναι στο χέρι μου να διακρίνω τις σωστότερες γνώμες, πρέπει να ακολουθώ εκείνες που είναι πιθανόν οι σωστότερες. Να μην αναβάλλω τη δράση μου, διότι ενδεχόμενη αναβολή μπορεί να αποβεί επιζήμια.¹⁶

12. Τους οριστικούς ηθικούς κανόνες θα αναπτύξει ο Ντεκάρτ στο τελευταίο του έργο *Τα Πάθη της Ψυχής*, το 1649.

13. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.23.

14. Εδώ, ο Ντεκάρτ επισημαίνει ότι η θρησκευτική μόρφωση που έλαβε, ήταν δωρεά της θείας χάριτος (*Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.23).

15. Στο Β' μέρος της εργασίας, που αφορά το «Θεολογικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού στον Ντεκάρτ» αναλύονται διεξοδικότερα οι λόγοι που οδήγησαν τον Γάλλο διανοητή να μην προκαλεί και να διατηρεί καλές σχέσεις με όλους, ειδικά με τους ισχυρούς θεολόγους.

16. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.24,25.

Για τις πράξεις του ο Καρτέσιος θέτει ως σημαντικότερα διακριτά χαρακτηριστικά την «αποφασιστικότητα» και τη «σταθερότητα», ακόμη μάλιστα και όταν χρειάζεται να λάβει αποφάσεις σε στιγμές κρίσιμες κατά τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπος με αμφίβολες γνώμες ή διλήμματα. Είναι προτιμότερο δηλαδή να ακολουθεί με επιμονή και τις πιο αμφίβολες γνώμες, παρά να τριγυρνάει άσκοπα, όπως ένας χαμένος στο δάσος όπου περιπλανιέται από τη μια μεριά στην άλλη. Ο Ντεκάρτ δηλαδή δίπλα στην «αποφασιστικότητα» και «σταθερότητα» θέτει την «μη αναβλητικότητα». Ο Γάλλος διανοητής δημιουργεί ερωτηματικά, μια και φαίνεται να έρχεται σε αντίφαση σε σχέση με όσα έχει διατυπώσει στον 1ο μεθοδολογικό κανόνα. Αν ο ηθικός κανόνας με τον οποίο προτείνει να ακολουθεί *«τις πιο αμφίβολες γνώμες με την ίδια επιμονή σαν να ήταν βέβαιες»*, παραλληλισθεί με τον μεθοδολογικό κανόνα για την καθοδήγηση του πνεύματος όπου λέει ότι πρέπει να παραμερίζει *«οτιδήποτε επιδέχεται την ελάχιστη έστω αμφιβολία, σαν να ήξερα ότι είναι ολότελα ψευδές...»*,¹⁷ είναι προφανές ότι υπάρχει μια διαφοροποίηση ανάμεσα στις δύο θέσεις του Ντεκάρτ. Πάντως, ο Γάλλος φιλόσοφος έδειξε στη ζωή του ότι ζύγιζε τα πράγματα με τέτοιο ορθολογισμό, ώστε οδηγός του ήταν η εξάλειψη κάθε αμφιβολίας και η εξασφάλιση βέβαιων κρίσεων.

3ος ηθικός κανόνας: Να προσπαθώ πάντα να νικώ τον εαυτό μου παρά να τα βάζω με την τύχη, όπως και να αλλάζω τις επιθυμίες μου παρά την τάξη του κόσμου.¹⁸

Τον κανόνα αυτό διευκρινίζει καλύτερα στη συνέχεια με το να υπογραμμίζει ότι στην εξουσία μας δεν ανήκει τίποτε άλλο από τις σκέψεις μας. Πρόκειται για τον ηθικό κανόνα επί του οποίου θα δομήσει το *cogito ergo sum*.

4ος ηθικός κανόνας ή συμπέρασμα της ηθικής του: ...μια που ο Θεός έδωσε στον καθένα μας κάποιο φως για να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα... σκέφτηκα πως το καλύτερο που είχα να κάνω ήταν να χρησιμοποιήσω όλη μου τη ζωή στην καλλιέργεια του λογικού μου και να

17. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, (Δεύτερος Στοχασμός), σ.70.

18. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.25.

προχωρώ εγγύτερα στη γνώση της αλήθειας σύμφωνα με τη μέθοδο που έχω ορίσει στον εαυτό μου.¹⁹

Όπως διαπιστώθηκε προηγουμένως με τους τέσσερις βασικούς μεθοδολογικούς κανόνες, έτσι και εδώ, στο συμπέρασμα της προσωρινής ηθικής του ο Καρτέσιος προτάσσει την έννοια του Θεού: ο Θεός είναι ο δωροδότης του φωτός εκείνου που κάνει τον Ντεκάρτ να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα, αφού πρώτα χρησιμοποιήσει την ορθή λογική του.

Αν και στον 1ο ηθικό κανόνα τίθεται άμεσα η έννοια του Θεού αφού ο Ντεκάρτ αναφέρεται στη θρησκευτική του πίστη, ωστόσο και στους υπόλοιπους ηθικούς κανόνες και δη στον τέταρτο είναι ορατή η θεϊκή έννοια. Ο Ντεκάρτ τηρώντας με συνέπεια τους ηθικούς κανόνες οδηγήθηκε στην απόδειξη της ύπαρξης του καλοκάγαθου, ενάρετου Θεού, γεγονός που του προσέδωσε υπέρτατη ικανοποίηση και ευδαιμονία. Επιπλέον, οι ηθικοί κανόνες έχουν ιδιαίτερη σημασία διότι τίθενται εκτός του πλαισίου της αμφιβολίας θεωρούμενοι ως οι καλύτεροι.

A3. Το *cogito ergo sum* ως «χρήσιμο εργαλείο» για την αποκάλυψη του Θεού και της τελειότητάς Του.

Ο μεθοδολογικός σκεπτικισμός αποτέλεσε για τον Καρτέσιο το ιδανικό μέσο προκειμένου να οδηγηθεί στο *cogito ergo sum* το οποίο υπήρξε το «χρήσιμο εργαλείο» για την κατοπινή αποκάλυψη του Θεού εντός του νου του. «*Η μέθοδος της αμφιβολίας τον οδηγεί σε ριζική κριτική όλης της προηγούμενης γνώσης και ως εκ τούτου σε αμφισβήτηση του προγενέστερου εαυτού του*».²⁰ Σκοπός του διανοητή είναι να γκρεμίσει τα πάντα και να αρχίζει να χτίζει νέα θεμέλια, ώστε να εγκαταστήσει κάτι σταθερό στο χώρο των επιστημών και να κατακτήσει την αλήθεια.²¹ Αυτή είναι η μεγάλη του διαφορά από τους σκεπτικιστές οι οποίοι αμφιβállουν για όλα, απλά

19. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.26,27.

20. Β. Γρηγοροπούλου, «Στοχαζόμενος εαυτός και πρόσωπο: Ερωτήματα σχετικά με την προσωπική ταυτότητα του Ντεκάρτ», στο *Υπόμνημα, Αφιέρωμα στον κλασικό Ορθολογισμό*, εκδ. Πόλις, Μάιος 2008, σ.97.

21. J. Cottingham, *Φιλοσοφία της Επιστήμης Α΄: Οι Ορθολογιστές*, Μετάφραση Σοφία Τσούρτη, Επιμέλεια Αλέξανδρος Χρήσης, Εκδόσεις Θεωρία-Ιδέες, Πολύτροπον 2003, σ.71.

για να αμφιβάλλουν και όχι για να οδηγούνται στην αλήθεια. Τα βήματα που ακολουθεί ο Καρτέσιος δείχνουν ορθολογική διαδοχή αποκαλύπτοντας τη μεθοδικότητα του φιλοσόφου, αλλά από την άλλη διατηρούν μία λογοτεχνική χροιά και έναν πηγαίο αυθορμητισμό. Η παρουσίαση του σκεπτικισμού και της αμφιβολίας του Ντεκάρτ ξεκινά με τον *Λόγο περί της Μεθόδου*, λαμβάνει την ολοκλήρωσή του στους *Στοχασμούς για την Πρώτη Φιλοσοφία* (1641), ενώ αναλύεται και στις *Αρχές της Φιλοσοφίας* (1644).

Στον πρώτο Στοχασμό η αμφιβολία απέναντι στις αισθήσεις εξακοντίζεται ως τα έσχατα όριά της με τέτοιο τρόπο, ώστε το ένα θεμέλιο που στήνεται (από τα τέσσερα συνολικά που θέτει) να κατεδαφίζεται, ότι σταθερό είχε απομείνει από το προηγούμενο.

1. Οι αισθήσεις μάς ξεγελούν συχνά, όπως για παράδειγμα, όταν μας εμφανίζονται μικροσκοπικά τα απομακρυσμένα πράγματα, ενώ κάθε φορά που είμαστε κοντά αποκτούν μεγάλες διαστάσεις. «*Πώς θα μπορούσα όμως να αρνηθώ ότι τούτα τα χέρια και όλο το σώμα είναι δικά μου;*», αναρωτιέται ο Ντεκάρτ, για να απαντήσει ότι, αν σύγκρινε τον εαυτό του με όσους έχουν θολωμένο μυαλό ή είναι άφρονες, τότε ναι, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι «*τούτα τα χέρια*» δεν είναι δικά του.²²
2. Τώρα ο Ντεκάρτ αμφισβητεί ακόμη και την κρίση του πως κρατά το χέρι του όρθιο, και αυτό επειδή η συγκεκριμένη παράσταση θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα ονείρου. Πολλές φορές συμβαίνει να ονειρευόμαστε και να βλέπουμε τόσο ζωντανές παραστάσεις, ώστε να πιστεύουμε ότι είναι πραγματικές. Ενδεχομένως και το ότι ο Ντεκάρτ κρατά το χέρι του μπροστά στα μάτια του, να μην αποτελεί πραγματικότητα, αλλά να κοιμάται στο κρεβάτι του και να ονειρεύεται.²³
3. Ακόμη και αν κάποιος αντέτεινε ότι τα όνειρα βασίζονται στην πραγματικότητα, ο Ντεκάρτ επιχειρηματολογεί επικαλούμενος έναν κακό

22. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Πρώτος Στοχασμός), σ.61.

23. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.72.

δαίμονα που εμφανίζει τον ουρανό, τον αέρα, τα χρώματα, τα σχήματα, τη γη και όλα τα εξωτερικά πράγματα έτσι που να αποτελούν ψευδαισθήσεις εντός των ονείρων τις οποίες αυτός επινόησε (ο κακός δαίμων), προκειμένου να παγιδεύσει την κρίση του Ντεκάρτ.²⁴

Ο Καρτέσιος οικοδομώντας το τέταρτο θεμέλιο αμφιβολίας του, σκέφτεται ότι ακόμη και στην περίπτωση που πέφτει θύμα εξαπάτησης από έναν κακό δαίμονα, αυτές που παραμένουν απρόσβλητες είναι οι ιδιότητες, όπως η έκταση, το μέγεθος, η ποσότητα και ο αριθμός. Έτσι συλλογίζεται ο φιλόσοφος,

είτε είμαι ξύπνιος είτε κοιμισμένος, το άθροισμα του δύο συν τρία κάνει πέντε και το τετράγωνο δεν έχει περισσότερες από τέσσερις πλευρές.²⁵

Αφού όμως υπάρχει Θεός που δημιούργησε τα πάντα και είναι παντοδύναμος, ενδεχομένως να τα κανόνισε όλα έτσι ώστε να μην υπάρχει ούτε γη, ούτε ουρανός, ούτε εκτατό σώμα, αλλά ούτε μέγεθος ή τόπος. Άρα, σκέφτεται ο Καρτέσιος,

μπορεί και εγώ να σφάλω όποτε προσθέτω το δύο με το τρία ή απαριθμώ τις πλευρές του τετραγώνου.²⁶

Οι αμφιβολίες διαδέχονται η μία την άλλη στον νου του Γάλλου διανοητή: διερωτάται πώς είναι δυνατόν να τον εξαπατά ο Θεός, αφού υπονοείται ότι είναι πανάγαθος, και αφού είναι πανάγαθος, τότε και το δημιούργημά Του ο άνθρωπος θα είναι τέλειο, άρα δεν θα πρέπει να πλανάται ποτέ, επειδή η πλάνη υποδηλώνει ατέλεια. Αφού όμως φαίνεται ότι σφάλει, τότε είναι ατελής, άρα πρέπει να υποθέσει ότι...

...δεν υπάρχει ένας άριστος Θεός, πηγή της αλήθειας, αλλά κάποιος κακόβουλος δαίμονας, παντοδύναμος και παμπόνηρος, που χρησιμοποιεί όλη του την πανουργία για να με ξεγελά.²⁷

24. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.73.

25. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.64.

26. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.65.

27. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.68.

Και αφού συμβαίνει έτσι, τότε ο Ντεκάρτ φθάνει να θεωρήσει ότι ο εαυτός του μπορεί να είναι χωρίς χέρια, μάτια, σάρκα, αίμα, αισθήσεις, και ο ίδιος να νομίζει εσφαλμένα ότι τα έχει όλα αυτά.²⁸ Οι αλλεπάλληλες αμφιβολίες του φιλοσόφου φθάνουν στα άκρα στην αρχή του Δεύτερου Στοχασμού, όταν πλέον μπορεί να φανταστεί έναν πανούργο απατεώνα υπέρτατης δύναμης και πονηρίας που κατόπιν σχεδίου τον εξαπατά συνεχώς. Έχοντας έτσι εξαντλήσει όλα τα όρια των αμφιβολιών του, ο Καρτέσιος φτάνει στο μεγάλο οικοδόμημα της φιλοσοφικής του θεωρίας:

Αν όμως με ξεγελά, είναι αμφίβολο ότι υπάρχω και ας με ξεγελά όσο θέλει, αφού δεν θα με κάνει ποτέ να μην είμαι τίποτα όσο θα σκέφτομαι ότι είναι κάτι. Εγώ είμαι, εγώ υπάρχω.²⁹

Cogito ergo sum: «Σκέφτομαι, άρα υπάρχω». Αυτή η φράση με τις τρεις λέξεις που έχει μείνει αιώνια χαραγμένη στην ιστορία της νεώτερης φιλοσοφίας ως ορόσημο και σημείο αναφοράς για τον Ορθολογισμό και ευρύτερα για τον Διαφωτισμό, παρουσιάζεται και εξηγείται αλλού:

Μπορώ να αμφιβάλλω για όλα όσα σκέφτομαι και πιστεύω, αλλά για ένα πράγμα σε καμία περίπτωση, δεν μπορώ να αμφιβάλλω, δηλαδή για το ότι αμφιβάλλω. Δεν αμφιβάλλω δηλαδή για το ότι σκέφτομαι. Σκέφτομαι, άρα υπάρχω.³⁰

Τι θέλει να πει με αυτήν ο Ντεκάρτ; Ότι ακόμη και αν ο Θεός μπορεί να τον ξεγελά όσο θέλει, δεν θα τον κάνει ποτέ να μην είναι τίποτε όσο θα σκέφτεται ότι είναι κάτι.³¹ Το *Cogito ergo sum* δεν συνιστά έναν καθ' αυτό συλλογισμό, αλλά είναι η άμεση ενορατική αντίληψη τού ότι τη στιγμή που σκέφτομαι, υπάρχω:

28. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.65-68.

29 . Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.71,72.

30. Ρ. Ντεκάρτ, *Αρχές της Φιλοσοφίας* (Μέρος Πρώτο §7), Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.32.

31. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Δεύτερος & Τρίτος Στοχασμός) σ.71,72,89.

Και αφού σκέφτομαι, σημαίνει ότι υπάρχω. Είμαι σκεπτόμενο ον. Ένα ον που αμφιβάλλει, νοεί, βεβαιώνει, αρνείται, θέλει, δεν θέλει, φαντάζεται επίσης και αισθάνεται.³²

Όπως γίνεται αντιληπτό, το «σκέφτομαι» για τον Ντεκάρτ δεν αναφέρεται μόνο στον νου, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά εκτείνεται και στα πεδία της βούλησης, της φαντασίας, της αίσθησης και της συναίσθησης, καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο όλο το φάσμα της συνείδησης.³³ Το *cogito ergo sum* αποτελεί πλέον για τον Γάλλο φιλόσοφο το «Αρχιμήδαιο σημείο», τη σταθερή και αξιόπιστη βάση στην οποία θα στηρίξει το όλο του οικοδόμημα για μια αληθινή και βέβαιη επιστήμη.³⁴

Αφού λοιπόν ο Καρτέσιος, με τον μεθοδολογικό σκεπτικισμό του, μέσα από τη ριζική του αμφιβολία οδηγήθηκε στη βεβαιότητα της δικής του ύπαρξης, στη συνέχεια γεννιούνται ιδέες στο μυαλό του περί της υπάρξεως Θεού, για να αποφανθεί τελικά με συγκεκριμένες αποδείξεις ότι ο Θεός υπάρχει και είναι τέλειος και πανάγαθος.³⁵ Αξίζει όμως να επισημανθούν πρώτα οι εξηγήσεις που δίνει ο διανοητής για τις όποιες πλάνες στις οποίες υποπίπτει, προκειμένου να καταδείξει την καλοκαγαθία του Θεού. Αυτές οι πλάνες, δεν οφείλονται στον Θεό αλλά σε κάποιο ελάττωμα ή ατέλεια του ίδιου του Ντεκάρτ:

Η πλάνη δεν είναι κάτι πραγματικό που εξαρτάται από τον Θεό. Το να θέλει να με ξεγελάσει, μαρτυρεί αναμφίβολα ασθένεια ή κακία, πράγμα που δεν αρμόζει στον Θεό. Επομένως για να πλανώμαι, δεν είναι ανάγκη να μου έχει δοθεί από τον Θεό κάποια ικανότητα γι' αυτό τον σκοπό, αλλά συμβαίνει να πλανώμαι λόγω του ότι η ικανότητα κρίσης του αληθούς την οποία έχω λάβει από αυτόν δεν είναι μέσα μου άπειρη. Από πού λοιπόν γεννιούνται οι πλάνες μου; Από το εξής μόνο: καθώς η βούληση απλώνεται ευρύτερα από τον νου, δεν τη συγκρατώ εντός των ιδίων ορίων, αλλά την εκτείνω επίσης σε

22. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, (Δεύτερος Στοχασμός) σ.77.

33. Ε. Βανταράκης, «Εννοιολογικά Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, Αθήνα 2014, σ.235,236.

34. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.75.

35. Τα περί των τριών καρτεσιανών αποδείξεων της υπάρξεως του Θεού αναλύονται διεξοδικά στην ενότητα Α5.

όσα δεν κατανοώ και όντας αδιάφορη ως προς αυτά, λοξοδρομεί εύκολα από το αληθές και το αγαθό, και έτσι σφάλω και αμαρτάνω.³⁶

Με απλά λόγια, ο Καρτέσιος μέσα από τις παραπάνω φράσεις του στις οποίες συμπλέουν φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες, θεωρεί υπεύθυνο τον εαυτό του για την πλάνη του και όχι τον Θεό ο οποίος είναι καλοκάγαθος και η καλοκαγαθία Του αποδεικνύεται από όσα ωραία του δώρισε, χωρίς ποτέ ο Θεός να του οφείλει τίποτε, αλλά για τα οποία καλά, αντιθέτως, ο Ντεκάρτ του χρωστά χάρη.³⁷ Ωστόσο, διευκρινίζει ο Ε. Βανταράκης, η πλάνη δεν πηγάζει από την ίδια την ανθρώπινη φύση, δεν οφείλεται δηλαδή σε στέρηση της ικανότητας διάγνωσης της αλήθειας, αλλά σε λανθασμένη χρήση της.³⁸ Ο φιλόσοφος συγκεκριμενοποιεί τις αποκλειστικές του ευθύνες στην αδάμαστη βούλησή του: για την αποφυγή οποιασδήποτε πλάνης, θα πρέπει η αντίληψη του νου να προηγείται και να ελέγχει την βούληση. Ο Ντεκάρτ θεωρεί ότι όλοι οι τρόποι σκέψεις μπορούν να ονομαστούν αντιλήψεις ή λειτουργίες της διάνοιας. Η διάνοια είναι αυτή που παρέχει τις ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες και η βούληση τις επιβεβαιώνει ή τις αρνείται.³⁹ Αν λοιπόν η βούληση ξεφύγει των ορίων της ορθής λογικής θα τον οδηγήσει στο σφάλμα, την πλάνη και την αμαρτία. Γι' αυτό η σαφής και ευκρινής αντίληψη είναι εκείνη που θα ελέγχει και θα δαμάζει τη βούληση.

Μπορεί εδώ να ειπωθεί ότι τα όσα αναφέρει ο Καρτέσιος περί αδάμαστης βούλησης η οποία ξεφεύγει των ορίων της ορθής λογικής παραπέμπουν στον Πλάτωνα ο οποίος από την πλευρά του (αφού χώρισε την ψυχή σε τρία μέρη, το επιθυμητικόν, το λογιστικόν και το θυμοειδές), έκανε λόγο για την αδάμαστη βούληση που ξεφεύγει από τον έλεγχο του λογιστικού και του θυμοειδούς, οδηγώντας σε πλάνες και σφάλματα.

36. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, (Τέταρτος Στοχασμός) σ.129, 130,131,137.

37. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, (Τέταρτος Στοχασμός) σ.140.

38.Ε. Βανταράκης, «Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*,σ.139.

39. Anthony Kenny, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 171.

A4. Οι έννοιες της υπόστασης, της ιδέας και διά μέσου αυτών, του Θεού.

Η έννοια της υπόστασης παίζει σημαντικό ρόλο στη φιλοσοφία του Ντεκάρτ. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι απασχόλησε ιδιαίτερα όχι μόνο τον Καρτέσιο αλλά και άλλους μεταγενέστερους φιλοσόφους του 17ου αιώνα, μέσω δε αυτής προσλαμβάνονταν η έννοια του Θεού. Τα ερωτήματα σχετικά με την υπόσταση αποτελούσαν «ερωτήματα περί των εσχάτων συστατικών του σύμπαντος ή της έσχατης φύσης της πραγματικότητας»,⁴⁰ άγγιζαν δηλαδή μεταφυσικά ζητήματα που έφταναν στη κατανόηση του Θεού.

Ο Ντεκάρτ πίστευε ότι με τον όρο υπόσταση εννοούμε ένα πράγμα που υπάρχει, χωρίς να χρειάζεται τίποτε άλλο για να υπάρχει,⁴¹ υποδηλώνοντας έτσι μια μορφή ανεξαρτησίας-αυτονομίας. Ολοκληρώνοντας τους μεταφυσικούς Στοχασμούς του κάνει λόγο για την ύπαρξη τριών υποστάσεων: α) του Θεού, της άπειρης δηλαδή υπόστασης που δημιούργησε τον άνθρωπο, β) του εαυτού μας, ως σκεπτόμενης υπόστασης (*res cogitans*), και γ) της εκτατής υπόστασης (*res extensa*). Πρέπει να τονιστεί ότι στις *Αρχές της Φιλοσοφίας* ο Ντεκάρτ παρατηρεί ότι κανονικά μόνο στον Θεό ταιριάζει ο όρος «υπόσταση», επειδή Εκείνος «δεν εξαρτάται από οποιοδήποτε άλλο ον».⁴² Πρόκειται για την άποψη επί της οποίας αργότερα ο Σπινόζα (1632-1677) βάσισε τη δική του θέση σύμφωνα με την οποία μόνη υπόσταση είναι αυτή του Θεού.⁴³ Όμως, τελικά ο Ντεκάρτ υποστήριξε ότι ο άνθρωπος ως δημιουργημένη από τον Θεό οντότητα θεωρείται –επίσης– υπόσταση με μια «δευτερογενή έννοια», στο βαθμό δηλαδή, που αντίθετα με ποιότητες ή κατηγορήματα που μπορούν να υπάρχουν μόνο «μέσα» σε κάτι άλλο, το ανθρώπινο ον υπάρχει από μόνο του, χωρίς ωστόσο να εξαρτάται από τίποτε άλλο, εκτός από τη συνεχή θεία δράση, τη

40. J. Cottingham, *Φιλοσοφία της Επιστήμης Α΄: Οι Ορθολογιστές*, Μετάφραση Σοφία Τσούρτη, Επιμέλεια Αλέξανδρος Χρύσης, Εκδόσεις Θεωρία-Ιδέες, Πολύτροπον 2003, σ. 124.

41. Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας Ι & ΙΙ*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα 2012, σ.138.

42. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.138.

43. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.135.

συνδρομή δηλαδή του Θεού που διαφυλάσσει και διατηρεί την ύπαρξή του.⁴⁴ Κατά τον Ντεκάρτ, τα πράγματα άπαξ και δημιουργήθηκαν δεν μπορούν να συντηρηθούν παρά μόνο με τη θεϊκή συνδρομή. Κατά ένα τρόπο αναδημιουργούνται κάθε στιγμή και τίποτε δεν διαρκεί παρά μέσω της ανανεούμενης δημιουργίας.⁴⁵

Σύμφωνα με τον Καρτέσιο κάθε υπόσταση έχει μόνο μια πρωταρχική ιδιότητα, ένα «κατηγορημα», όπως το χαρακτηρίζει ο ίδιος, το οποίο συνιστά τη φύση και ουσία της υπόστασης. Το κατηγορημα αποτελεί τέτοιας σημασίας πρωταρχική ιδιότητα χωρίς την οποία ένα πράγμα δεν μπορεί να υπάρξει.⁴⁶ Για παράδειγμα, η σκέψη είναι το κατηγορημα του πνεύματος, ενώ η έκταση είναι το κατηγορημα της σωματικής υπόστασης.⁴⁷ Από την άλλη, όπως διευκρινίζει ο Καρτέσιος, έχουμε τους «τρόπους» και τις «ποιότητες». Οι τρόποι είναι ιδιότητες που, αν και μπορεί να μεταβάλλονται, ωστόσο δεν μεταβάλλουν τη φύση ενός πράγματος, ενώ οι ποιότητες είναι οι ιδιότητες εκείνες που η μεταβολή τους διαφοροποιεί και τη φύση ενός πράγματος. Αντίθετα ένα κατηγορημα παραμένει πάντα αμετάβλητο.⁴⁸ Ο Ντεκάρτ, όπως ο Λοκ (1632-1704) αργότερα, διακρίνει τις ποιότητες σε «πρωτεύουσες» και «δευτερεύουσες» (ή «πρώτες» και «δεύτερες»). Στις πρωτεύουσες ποιότητες οι οποίες αποτελούν γεωμετρικές ιδιότητες ανήκουν η έκταση, το σχήμα, το μέγεθος, η κίνηση. Οι πρωτεύουσες ποιότητες αποτελούν γεωμετρικές ιδιότητες που συλλαμβάνονται καθαρά από τον του, ο οποίος μπορεί να τις διακρίνει μεταξύ τους, να τις βεβαιώσει και να τις αποδείξει. Στις δευτερεύουσες ποιότητες ανήκουν το χρώμα, η οσμή, η γεύση, η αφή, ενώ σε αυτές δεν μπορεί να βασιστεί η κρίση μας, γιατί είναι αισθητές ποιότητες και άρα μπορεί να σφάλει.⁴⁹

Η σκέψη, όπως ειπώθηκε, αποτελεί το πρωταρχικό κατηγορημα του πνεύματος. Η σκέψη παράγει/γεννά ιδέες. Σύμφωνα με την άποψη του Ντεκάρτ ως ιδέα εκλαμβάνεται γενικά κάθε τι που μπορούμε να σκεφτούμε είτε πραγματικό

44. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.135.

45. Β. Γρηγοροπούλου, «Σχολιασμός» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.112.

46. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.143.

47. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.140.

48. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.143.

49. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.156,157.

είναι, είτε φανταστικό. Με άλλα λόγια οι ιδέες είναι σκέψεις που εδρεύουν μέσα στον ανθρώπινο νου και αποτελούν τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον υποκειμενικό νου και τον εξωτερικό κόσμο. Διακρίνει τρία είδη ιδεών: α) τις επείσακτες, όπως για παράδειγμα η ιδέα που έχουμε για τον ήλιο. β) τις πεποιημένες ή πλασμένες, όπως εκείνη που σχηματίζουν οι αστρονόμοι με τον συλλογισμό τους για τον πλανήτη Ήλιο και γ) τις έμφυτες ιδέες, όπως η ιδέα του Θεού και γενικά όλες εκείνες που απεικονίζουν αμετάβλητες και αιώνιες Ουσίες.⁵⁰ Ο Καρτέσιος επισημαίνει, και θα επεξηγηθεί διεξοδικότερα παρακάτω, ότι, προκειμένου να γνωμοδοτήσουμε για τα διάφορα πράγματα, απαιτείται πρώτα να γίνει εξέτασή τους εντός των ιδεών μας.⁵¹ Οι ιδέες δηλαδή μας βοηθούν να καταλήγουμε σε βέβαιες και αληθείς κρίσεις.

Τέλος, από τους μεταγενέστερους του Καρτέσιου φιλοσόφους αναφέραμε ήδη τον Σπινόζα ο οποίος ως μονιστής υποστήριζε ότι στον κόσμο υπάρχει μόνο μία υπόσταση του Θεού, τα δε επιμέρους όντα, όπως ο ήλιος, το φεγγάρι, οι άνθρωποι, τα ζώα, τα φυτά, αποτελούν τροποποιήσεις του Θεού.⁵² Αντίθετα ο πλουραλιστής Λάϊμπνιτς (1646-1716) πίστευε στην ύπαρξη άπειρου αριθμού υποστάσεων. Από την άλλη ο σκεπτικιστής Χιουμ (1711-1776) αποφάνθηκε ότι η υλική υπόσταση αποτελεί «ακατάληπτη χίμαιρα», όπως επίσης το ερώτημα περί της υπόστασης της ψυχής είναι «απολύτως ακατάληπτο».⁵³

A.4.1 Η διάκριση ανάμεσα στα είδη των ιδεών για τη διασφάλιση αληθών και βέβαιων κρίσεων.

Αναφερόμενος στις σαφείς και ευκρινείς ιδέες, διά των οποίων εξάγονται αληθείς και βέβαιες κρίσεις, ο Ντεκάρτ τονίζει ότι πρέπει να ξεχωρίζουμε ανάμεσα στις ιδέες που αποτελούν προϊόν της φαντασίας μας και που ενδεχομένως να είναι χίμαιρες, άρα να μας παραπλανούν, και τις ιδέες εκείνες που εμπεριέχουν «αντικειμενική πραγματικότητα», όπως αυτή του Θεού.

50. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, (Τρίτος Στοχασμός), σ.93.

51. Ε. Βανταράκης, Στο ίδιο, σ.226.

52. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.123.

53. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.124, 125.

Ο Γάλλος διανοητής προβαίνει στον διαχωρισμό ανάμεσα στην «αντικειμενική» και την «μορφική» πραγματικότητα των ιδεών (Τρίτος Στοχασμός), χωρίς ωστόσο να υπεισέρχεται σε επεξήγηση των διαφορών τους. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Το γεγονός όμως ότι η ιδέα περιέχει την τάδε ή την δείνα αντικειμενική πραγματικότητα μάλλον παρά κάποια άλλη οφείλεται σίγουρα σε κάποιο αίτιο στο οποίο υπάρχει τουλάχιστον τόση μορφική πραγματικότητα όση αντικειμενική περιέχει η ίδια η ιδέα.⁵⁴

Στην ερμηνεία των όρων «μορφική» και «αντικειμενική» πραγματικότητα των ιδεών προέβη ο Ισπανός Φρανσίσκο Σουάρεζ (1548-1617), ωστόσο θα εστιάσουμε στην επιτυχή εξήγηση που δίνει ο Ε. Βανταράκης. Για να κατανοηθεί τι εννοεί ή τι υπονοεί ο Ντεκάρτ ας υποθέσουμε ότι έχουμε την προσωπογραφία ενός ανθρώπου. Αν το κάλλος που απεικονίζει η προσωπογραφία είναι ανάλογο με το κάλλος του αληθινού ανθρώπου, τότε λέμε ότι όσο αντικειμενικό κάλλος έχει η προσωπογραφία τόσο μορφικό κάλλος θα έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Για να γίνει δε πιο εύληπτη η έννοια της αντικειμενικής και μορφικής πραγματικότητας, ο Βανταράκης δίπλα στην έννοια «αντικειμενική» τοποθετεί τις λέξεις «με κατώτερο ή χειρότερο τρόπο» και δίπλα στην έννοια «μορφική» βάζει τη φράση «με ίσο ή ίδιο τρόπο». Έτσι, αν ρωτήσουμε: «πότε θεωρούμε μια πραγματικότητα αντικειμενική, δηλαδή με κατώτερο ή χειρότερο τρόπο;», η απάντηση είναι: «όταν τη θεωρούμε ως απείκασμα, επειδή το απείκασμα είναι κατώτερη μορφή του προτύπου». Επίσης, στην ερώτηση «πότε θεωρούμε μια πραγματικότητα μορφική, δηλαδή με ίσο ή ίδιο τρόπο;», απαντάμε: «όταν δεν τη θεωρούμε ούτε ως απείκασμα ούτε ως πρότυπο, αλλά όπως είναι καθ' εαυτό». Όταν κάτι θεωρούμε ως πρότυπο και ανώτερη μορφή από το απείκασμα, τότε μιλάμε για «υπεροχική πραγματικότητα».⁵⁵

Αντίστοιχη είναι και η ερμηνεία που δίνει η Βασιλική Γρηγοροπούλου: Ο Ντεκάρτ αποκαλεί «αντικειμενική πραγματικότητα» αυτό που σήμερα θα

54. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.102,103.

55. Ε. Βανταράκης, «Εννοιολογικά Σχόλια», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.215,216.

αποκαλούσαμε «υποκειμενική», καθώς πρόκειται για ιδέα που σχηματίζεται από τον νου μας. Η αντικειμενική πραγματικότητα λοιπόν μιας ιδέας αναφέρεται ως κάτι που υπάρχει εντός του νου του υποκειμένου.⁵⁶

Συμπερασματικά: Αντικειμενική πραγματικότητα είναι η κατ' αναπαράσταση πραγματικότητα των ιδεών, τουτέστιν το υποδεέστερο περιεχόμενο που έχουν οι ιδέες ως απεικασματα των πραγμάτων - πρότυπα. Μορφική πραγματικότητα είναι η πραγματική υπόσταση, υλική και εκτατή που έχει ένα πράγμα ως φυσικό ον.

Όλες οι προαναφερθείσες έννοιες είναι χρήσιμες στις αποδείξεις του Ντεκάρτ για την ύπαρξη του Θεού.

A5. Οι αποδείξεις του Ντεκάρτ για την ύπαρξη του Θεού και οι σχέσεις τους με τα επιχειρήματα των Άνσελμου, Ακινάτη.

Ο Ντεκάρτ μπορεί να είχε στόχο του να πλήξει τη σχολαστική φιλοσοφία ωστόσο στην απόδειξη της ύπαρξης του Θεού ακολουθεί το σχολαστικό πρότυπο. Μάλιστα το αποδεικτικό υλικό που χρησιμοποιεί τόσο στην αφετηρία όσο και στο περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας του, είναι τέτοιο, που σε κάποια σημεία του αποτελεί απομίμηση ή παραλλαγή των όσων είχαν ήδη διατυπώσει πρώτοι οι Σχολαστικοί Άνσελμος (1033-1109) και Ακινάτης (1224-1274). Σημειώνεται ότι οι αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού βρίσκονται στον 3ο και στον 5ο Στοχασμό του καρτεσιανού έργου *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*.

1ο Επιχείρημα. Είναι το λεγόμενο «ιδεολογικό επιχείρημα» (Τρίτος Στοχασμός) και είναι αυτό που αναφέρεται στην ύπαρξη της ιδέας του Θεού εντός του νου μας.

Η ιδέα του Θεού πρέπει να έχει ένα αίτιο. το αίτιο αυτό δεν μπορεί παρά να είναι ο ίδιος ο Θεός. άρα ο Θεός υπάρχει⁵⁷

56. Β. Γρηγοροπούλου, «Σχολιασμός», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.107.

57. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.113.

Ο Ντεκάρτ χρησιμοποιεί την ιδέα της υπόστασης για την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού:

Αν και η ιδέα της υπόστασης είναι μέσα μου από το ίδιο το γεγονός ότι είμαι υπόσταση, ωστόσο δεν θα ήταν για τον λόγο αυτό η ιδέα μιας άπειρης υπόστασης, αφού εγώ είμαι πεπερασμένος, παρά αν πήγαζε από κάποια υπόσταση αληθινά άπειρη. Η ιδέα αυτή της άπειρης υπόστασης είναι μέσα μου, κατά κάποιον τρόπο προηγείται της πεπερασμένης, τουτέστιν η αντίληψη του Θεού προηγείται της αντίληψης του εαυτού μου. Πώς θα κατανοούσα πράγματι ότι αμφιβάλλω... ότι δεν είμαι τέλειος, αν δεν υπήρχε μέσα μου η ιδέα ενός τελειότερου όντος σε σύγκριση με το οποίο αναγνωρίζω τα ελαττώματά μου;⁵⁸

Το συγκεκριμένο επιχείρημα εξέπληξε τους συγκαταρκινούς του Καρτέσιου, δεδομένου ότι εκείνοι χρησιμοποιούσαν την έννοια της αιτιότητας στη διερεύνηση των πραγμάτων, όχι όμως και στη διερεύνηση των ιδεών.⁵⁹ Ωστόσο, ο Γάλλος διανοητής υποστηρίζει ότι η ιδέα του Θεού είναι σαφής και ευκρινής έχοντας περισσότερη αντικειμενική πραγματικότητα από οποιαδήποτε άλλη.⁶⁰ Πρόκειται για επιχείρημα το οποίο στο υπόβαθρό του μοιάζει με το επιχείρημα που είχε χρησιμοποιήσει ο Άγιος Άνσελμος (11ος αιώνας), ο θεμελιωτής του Σχολαστικισμού:

Η (ανάγκη για την) ύπαρξη ενός εκάστου όντος και ο βαθμός τελειότητάς του έχει ως αίτιο το απόλυτα τέλειο ον με βάση το οποίο γίνονται οι συγκρίσεις των δημιουργημάτων. Αυτό το ον δεν μπορεί να είναι άλλο από τον Θεό. Άρα ο Θεός υπάρχει.⁶¹

58. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.113-115.

59. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.113.

60. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.115,116.

61. Κ. Αθανασόπουλος, «Ο Άνσελμος: Η Οντολογία και η Λογική στην Υπηρεσία της Θεολογίας», στο Κ. Αθανασόπουλος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Η Φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6ο έως τον 16ο Αιώνα*, Τόμος Α', Β' Έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ. 66.

Αν το «ον» του Άνσελμου το αντικαταστήσουμε με την «ιδέα» του Ντεκάρτ, τότε καταλήγουμε στον πρώτο αποδεικτικό συλλογισμό του Γάλλου φιλοσόφου.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι η ιδέα του Θεού δεν ανήκει ούτε στις επείσακτες, ούτε στις πεποιημένες ιδέες, αλλά πρόκειται για έμφυτη ιδέα. Είναι η έμφυτη εκείνη ιδέα που κάνει τον Ντεκάρτ να αντιληφθεί ότι ο άνθρωπος έχει φτιαχτεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού:

...ο Θεός είναι το αίτιό μου, και εγώ το αποτέλεσμα του, και άρα είμαι όμοιος με αυτόν (Συνομιλία με τον Μπούρμαν, ΑΤ, V, 156).⁶²

Η θέση αυτή του Ντεκάρτ θα εξεταστεί διεξοδικότερα στο θεολογικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού.

2ο Επιχείρημα. Ονομάζεται συμβατικά «κοσμολογικό επιχείρημα» (Τρίτος Στοχασμός), επειδή αφετηρία του είναι ο κόσμος μας. Ουσιαστικά όμως αναφέρεται στην ύπαρξη του εαυτού μας:

Εγώ υπάρχω. το αίτιο της ύπαρξής μου δεν μπορεί να είναι άλλο από τον Θεό. άρα ο Θεός υπάρχει.⁶³

Αυτό το επιχείρημα παραπέμπει ευθέως στην παραπάνω απόδειξη του Άνσελμου, μια και αναγνωρίζει στον Θεό, όπως και ο σχολαστικιστής του Μεσαίωνα, την αιτία της οντολογικής μας ύπαρξης. Μπορεί επίσης εδώ να αναζητηθούν σημαντικές ομοιότητες με τα δύο πρώτα αποδεικτικά επιχειρήματα του Θωμά Ακινάτη:

α) Όλα τα όντα στη φύση κινούνται. Αυτό το εξωτερικό ον που θέτει σε αρχή την αέναη κίνηση θα πρέπει να είναι ο Θεός, ο οποίος είναι όλος ενέργεια και δεν παρουσιάζει κίνηση στην οντολογική ανάλυσή του. β) Όλα τα όντα έχουν την αιτία τους σε κάποιο εξωγενές προς αυτά ον. Κανένα ον δεν μπορεί να είναι η αιτία της ίδιας της ύπαρξής του και αυτό είναι λογικά

62. Ε. Βανταράκης, «Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ.125.

63. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.118,119.

αδύνατο. Άρα, θα πρέπει να υπάρχει λογικά κάποια αρχική αιτία για όλα τα όντα και αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη από τον Θεό.⁶⁴

3ο Επιχείρημα. Καθιερώθηκε να προσδιορίζεται ως «οντολογικό επιχείρημα» (Πέμπτος Στοχασμός).

Η ύπαρξη του Θεού πρέπει να έχει για μένα τον ίδιο βαθμό βεβαιότητας... με τις Μαθηματικές αλήθειες.⁶⁵

Όπως δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ουσία του τριγώνου ότι οι τρεις γωνίες του ισούνται με δύο ορθές γωνίες, όπως αντίστοιχα δεν μπορούμε να διανοηθούμε τα βουνά χωρίς πλαγιές, κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπορεί να διασπαστεί η ύπαρξη από την ουσία του Θεού.⁶⁶ Ο Ντεκάρτ υπογραμμίζει πως το ότι δεν μπορεί να σκεφτεί τον Θεό παρά μόνον ως υπαρκτό και ότι η έννοια της ύπαρξης είναι συνυφασμένη με τον Θεό, αυτό δεν σημαίνει ότι η σκέψη του επιβάλλει στα πράγματα κάποια αναγκαιότητα, αλλά ότι η ίδια η ύπαρξη του Θεού τον καθορίζει να σκέπτεται έτσι.⁶⁷

Το καρτεσιανό οντολογικό επιχείρημα θεωρεί την ύπαρξη μέρος της ουσίας του Θεού, καθώς επίσης ότι Αυτός ο Θεός είναι μοναδικός, τέλειος, υπήρχε ανέκαθεν και παραμένει εσαεί. Η τελειότητα του Θεού είναι εκείνη που εξασφαλίζει την εγκυρότητα των όσων αντιλαμβάνεται με σαφήνεια και ευκρίνεια ο ανθρώπινος νους. Ο Θεός ως τέλειος και πανάγαθος δε μπορεί να μας έχει προικίσει με νοητικές ικανότητες που μας εξαπατούν. Με αυτόν τον συλλογισμό ο Ντεκάρτ οδηγείται στην επόμενη γι' αυτόν αδιαμφισβήτητη αλήθεια ότι για κάθε κρίση και γνώση απαιτείται πρώτα η συνειδητοποίηση της γνώσης του Θεού. Θεωρεί δηλαδή ότι για τη θεμελίωση οποιασδήποτε αλήθειας χρειάζεται πρώτα η συνειδητοποίηση της ύπαρξης του Θεού, γιατί όλα εξαρτώνται από Αυτόν και ότι η αγαθότητά Του μας

64. Κ. Αθανασόπουλος, «Ο Θωμάς Ακινάτης: Η Ύψιστη Μορφή Χριστιανικού και Αριστοτελικού Ρεαλισμού στον Μέσο και Ύστερο Σχολαστικισμό», στο Κ. Αθανασόπουλος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Η Φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6ο έως τον 16ο Αιώνα*, Τόμος Α', Β' Έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ.121.

65. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Πέμπτος Στοχασμός), σ.149.

66. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.148,149.

67. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.150.

διασφαλίζει σαφείς και διακριτές αλήθειες και μας ωθεί τελικά να έχουμε μια αληθή και βέβαιη επιστήμη.⁶⁸ Εν κατακλείδι η αφετηρία και το θεμέλιο της γνώσης και της αλήθειας κάθε επιστήμης είναι η γνώση του αληθινού Θεού.⁶⁹

Όπως γίνεται σαφές, ο Καρτέσιος με την ολοκλήρωση του *Πέμπτου Στοχασμού* του αναδεικνύει την μέγιστη αξία του *cogito ergo sum*. Ξεκίνησε από το «σκέφτομαι άρα υπάρχω» για να καταλήξει στην ίδια αφετηρία, έχοντας πλέον κατακτήσει την πραγματική σημασία της ορθής και ευκρινούς σκέψης που οδηγεί στην γνώση του τέλειου, πανάγαθου Θεού και στην εγγύηση που μας παρέχει Εκείνος για τη γνώση και την αλήθεια κάθε Επιστήμης. Ωστόσο υπάρχουν ενστάσεις και μία από αυτές προβάλλει ο Rowland Stout:⁷⁰

Δεν χρειάζεται να αποδείξουμε ότι ο Θεός υπάρχει προτού μπορέσουμε να γνωρίσουμε οτιδήποτε άλλο. Αντιθέτως, αν μπορούμε να βρούμε έναν ανεξάρτητο δρόμο επιστροφής από την ακραία αμφιβολία σε κάποιο είδος γνώσης, τότε μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη γνώση ως επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού. Αυτό είναι ένα υπερβατολογικό επιχείρημα (με την καντιανή έννοια) για την ύπαρξη του Θεού.⁷¹

Αναφορικά με τις διασυνδέσεις του τρίτου οντολογικού αποδεικτικού επιχειρήματος του Ντεκάρτ με τα αντίστοιχα στοιχεία που προβάλλουν οι Άνσελμος και Ακινάτης -ο μεν πρώτος ανέπτυξε τον συλλογισμό του στο έργο του *Proslogium* (Migne τόμος 158) με πανομοιότυπο τρόπο με αυτό του Ντεκάρτ συμπεραίνοντας την ύπαρξη του Θεού, όπως επίσης ότι είναι τέλειος και λογικά αναγκαία παντοδύναμος.⁷² Από την άλλη ο Θωμάς Ακινάτης στον τρίτο αποδεικτικό του συλλογισμό καταλήγει στο ότι πρέπει να υπάρχει κάτι αναγκαίο που να ευθύνεται για την ύπαρξη των παροδικών και μεταβαλλόμενων όντων και αυτό το ον δεν μπορεί να

68. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα (Α6) περί του «Καρτεσιανού κύκλου».

69. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.150-157.

70. Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστημιακό Κολέγιο Δουβλίνου «Σχολείο της Φιλοσοφίας».

71. R. Stout, «Descartes's hidden argument for the existence of God», στο *British Journal for the History of Philosophy*, 1988, σ.155,156.

72. Κ. Αθανασόπουλος, Στο ίδιο, σ.68,69.

είναι άλλο από τον Θεό, το μόνο ον που μπορεί να υπάρχει αναγκαία.⁷³ Στο τέταρτο και πέμπτο αποδεικτικά επιχειρήματά του ο Ακινάτης ανέπτυξε τα περί απόλυτης τελειότητας του Θεού. Η πρωτοτυπία ωστόσο του Ακινάτη και η διαφορά του με τον Καρτέσιο βρίσκονται στο ότι θεώρησε την ύπαρξη ισχυρότερη από την ουσία:

Ποτέ η ουσία δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ύπαρξη του όντος που την κατέχει, μια και χωρίς ύπαρξη η ουσία δεν υπάρχει.⁷⁴

A6. Ο Καρτεσιανός Κύκλος

Με την ολοκλήρωση των επιχειρημάτων του, ο Ντεκάρτ καθιστά σαφές ότι η «καθαρή και διακριτή ιδέα» στον νου μας αποτελεί απόδειξη της θεϊκής ύπαρξης. Παράλληλα όμως υποστηρίζει ότι και τα πράγματα που διανοούμεστε πολύ καθαρά και διακριτά είναι όλα αληθινά *«μονάχα επειδή ο Θεός υπάρχει ή υφίσταται, κι είναι ένα ον τέλειο και όλα όσα υπάρχουν μέσα μας μάς έρχονται από αυτόν»*.⁷⁵ Αφορμή για αντιπαραθέσεις αποτέλεσε αυτή η θέση του Γάλλου διανοητή, σύμφωνα με την οποία φαίνεται να ισχύουν ταυτόχρονα δύο πράγματα: και το ότι η «καθαρή-διακριτή ιδέα» αποτελεί απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού, αλλά και το αντίστροφο, ότι η ύπαρξη του Θεού αποτελεί εγγύηση πως είναι αληθινή η «καθαρή και διακριτή ιδέα». Οι επικριτές του φιλοσόφου αποκάλεσαν τη συγκεκριμένη θεωρία «Καρτεσιανό κύκλο», εννοώντας ότι πρακτικά οδηγεί σε ένα φαύλο κύκλο δίχως αποτέλεσμα. Πρόκειται τελικά για φαύλο κύκλο ή για μια επιτυχή φιλοσοφική επινόηση;

Ο Χρηστίδης επισημαίνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με φαύλο κύκλο, μια και δεν ισχύει για όλες τις περιπτώσεις ότι οι «καθαρές και διακριτές ιδέες» έχουν ανάγκη την εγγύηση του Θεού, προκειμένου να είμαστε βέβαιοι ότι είναι αληθείς. Αναφέρει δε ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τα εξής: α) Η βεβαιότητα που έχω για την ύπαρξή μου παρουσιάζει απόλυτη αυτάρκεια, δεν απαιτεί την επιβεβαίωση της ύπαρξης του Θεού. Όπως άλλωστε είδαμε, ο Ντεκάρτ πρώτα βεβαιώθηκε για την ύπαρξη του εαυτού του και κατόπιν οδηγήθηκε στις αποδείξεις για την ύπαρξη του

73. Κ. Αθανασόπουλος, Στο ίδιο, σ.122.

74. Κ. Αθανασόπουλος, Στο ίδιο, σ.120.

75. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.36.

Θεού. β) Ούτε η ιδέα της τελειότητας που έχω στον νου μου χρειάζεται την εγγύηση της ύπαρξης του Θεού, είναι αυτοτελής αφού ενέχει την απόλυτη βεβαιότητα και της ύπαρξης. γ) Την ίδια αυτάρκεια παρουσιάζουν και οι μαθηματικές βεβαιότητες.⁷⁶

Όμως, στις *Αρχές της Φιλοσοφίας* «ο Ντεκάρτ καταγίνεται με το να δείξει ότι ακόμα και η γνώση των μαθηματικών αληθειών εξαρτάται από τη γνώση της ύπαρξης του Θεού. Ένας άθεος μαθηματικός δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι σίγουρος για τις αλήθειες της επιστήμης του».⁷⁷ Έτσι ο Ντεκάρτ συνάγει «ότι όλα όσα αντιλαμβάνεται σαφώς και διακριτώς αληθεύουν αναγκαία»⁷⁸ επειδή έχει κατανοήσει ότι υπάρχει Θεός, και ότι όλα εξαρτώνται από αυτόν. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο φιλόσοφος συμπεραίνει ότι θα κατέχει μια αληθή και βέβαιη επιστήμη:

Έτσι βλέπω ξεκάθαρα ότι η βεβαιότητα και η αλήθεια κάθε επιστήμης εξαρτάται τόσο πολύ από τη γνώση του αληθινού Θεού, ώστε πριν τον γνωρίσω δεν μπορούσα να μάθω τίποτα τέλεια.⁷⁹

Ιδού από πού προκύπτει αυτή η αλληλεξάρτηση και συνοχή ανάμεσα στις καθарές-διακριτές ιδέες και στον Θεό και τανάπαλιν. Ο Ντεκάρτ τονίζει με σαφήνεια ότι ακόμη και αν είμαστε βέβαιοι ότι γνωρίζουμε μια αλήθεια, ακόμη και αν θυμόμαστε καλά ότι την είχαμε κατανοήσει σαφέστατα, μπορούμε εύκολα να αμφιβάλουμε για αυτή, εφόσον αγνοούμε τον Θεό.⁸⁰ Ερμηνεύοντας τον Καρτέσιο, ο Χρηστίδης επισημαίνει ότι η ανάμνηση μιας προφανούς αλήθειας δεν αποτελεί απαραίτητα προφάνεια γιατί οι αναμνήσεις μπορεί να είναι απατηλές. Γι' αυτό ακριβώς είναι αναγκαία η εγγύηση του Θεού, προκειμένου να μας διασφαλίσει ότι και η ανάμνηση μιας προφάνειας μπορεί να είναι εξίσου αληθινή με την παρούσα προφάνεια. Ο Θεός δεν μας εξασφαλίζει την ακρίβεια όλων των αναμνήσεών μας,

76. Χ. Χρηστίδης, «Σημειώσεις», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, σ.93.

77. Ε. Βανταράκης, «Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ.154.

78. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Πέμπτος Στοχασμός), σ.155.

79. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.157.

80. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.155.

αλλά μας εγγυάται πως δεν πρόκειται να υπάρξει η συστηματική πρόθεση κανενός πονηρού πνεύματος να καταστήσει απατηλές όλες τις ιδέες μας.⁸¹

Η προσέγγιση της εργασίας στο ζήτημα αυτό είναι λίγο διαφορετική. Στον «Καρτεσιανό κύκλο» συμπλέκονται η μαθηματική σκέψη μαζί με την έννοια του Θεού τόσο στο φιλοσοφικό όσο και στο θεολογικό πλαίσιο που θέτει ο Ντεκάρτ. Ο Γάλλος διανοητής δεν ξύπνησε μια μέρα διαπιστώνοντας ξαφνικά ότι όλα όσα είχε διδαχθεί αποτελούσαν για τον ίδιο νεκρό γράμμα, αλλά θέλησε να ανασυγκροτήσει τη ζωή του θέτοντας νέα θεμέλια στις γνώσεις του με στόχο την κατάκτηση της αλήθειας και την εγκατάσταση σταθερής βάσης στο χώρο των επιστημών. Γι' αυτό ξεκίνησε από το μηδέν και οδηγήθηκε σταδιακά στο *cogito ergo sum*. Το *cogito ergo sum*, σύμφωνα με τον Χρηστίδη παρουσιάζει αυτάρκεια και δεν απαιτεί την επιβεβαίωση της ύπαρξης του Θεού, όμως κατά τη γνώμη μας, δεν διαθέτει απόλυτη αυτάρκεια. Το «σκέφτομαι άρα υπάρχω», που φαίνεται να προκύπτει χωρίς την παρουσία του Θεού, έχει ωστόσο την αναφορά του στον ίδιο τον Θεό. Ποιος έκανε τον Ντεκάρτ να συνειδητοποιήσει την ύπαρξή του και να οδηγηθεί στην ιδέα του καλοκάγαθου Θεού; Ο ίδιος ο Θεός. Συνεπώς, το «σκέφτομαι άρα υπάρχω», που κατόπιν οδηγεί στις αποδείξεις της θεϊκής ύπαρξης, δεν έχει αξία χωρίς τον Θεό. Εξ' ου και η διπλή συνεπαγωγή του «Καρτεσιανού κύκλου». Η μαθηματική λογική του Ντεκάρτ είναι εμφανής εδώ: οι καθαρές και διακριτές ιδέες στον νου μας αποτελούν απόδειξη της ύπαρξης Θεού, αλλά και ο Θεός αποτελεί εγγύηση για την ύπαρξη των καθαρών και διακριτών ιδεών. Οι δύο συνδεδεμένες προτάσεις είναι τέτοιες, ώστε είναι αδύνατον η μια να υφίσταται χωρίς να υφίσταται η άλλη (διπλή συνεπαγωγή $\leftrightarrow$). Παράλληλα, στο φιλοσοφικό και θεολογικό σχήμα του «Καρτεσιανού κύκλου» εμπεριέχεται η έννοια του Θεού στην εξής φράση του Ντεκάρτ:

Έτσι, όταν δεν προσέχω τους λόγους για τους οποίους έκρινα κάτι, μπορεί να παρουσιαστούν άλλοι που θα με έκαναν εύκολα να αλλάξω γνώμη, αν αγνοούσα τον Θεό.⁸²

81. Χ. Χρηστίδης, Στο ίδιο, σ.94.

82. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.154.

Η επίμονη αναφορά του Καρτέσιου στη γνώση της ύπαρξης του Θεού, αλλά και στην επίγνωση της παρουσίας Του δεν γίνεται άπαξ. Είναι διαρκής. Ο ένθεος επιστήμονας, και γενικά ο πιστός άνθρωπος είναι αυτός που προσφεύγει καθημερινά και συνειδητοποιημένα στον Θεό. Χρειάζεται να επιβεβαιώνει στον νου του την παρουσία Του και την ύπαρξή Του, ώστε οι καθαρές και διακριτές ιδέες να τον οδηγούν σε βέβαιες και αληθείς κρίσεις. Το «πρώτα ο Θεός» ή «έχει ο Θεός» που εκστομίζεται στην καθημερινότητά μας φαίνεται να έχει μια συνάφεια με τον «Καρτεσιανό κύκλο» ο οποίος αποτελεί επιτυχή φιλοσοφική επινόηση του Ντεκάρτ.

A7. Ο Καρτεσιανός δυισμός. Κριτική προσέγγιση της εργασίας.

Αξίζει να εξετάσουμε πώς ο Ντεκάρτ επιδιώκει στους *Στοχασμούς* του να καταδείξει τον διαχωρισμό του πνεύματος από το σώμα και πώς το πνεύμα μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από το σώμα. Πρόκειται για τον καρτεσιανό δυισμό, δηλαδή τον πνευματοϋλικό διαχωρισμό βασισμένο στην αισθητηριακή πλάνη, έτσι που ο άνθρωπος ορίζεται ως ένωση δύο υποστάσεων, σώματος-ψυχής. Η αλληλουχία που παρουσιάζει η επιχειρηματολογία του φιλοσόφου αναπτύσσεται μέσα από χαρακτηριστικά αποσπάσματα του έργου του, αρχικά στον Δεύτερο Στοχασμό και στη συνέχεια στον Έκτο Στοχασμό:

...η ίδια η ισχύς του φαντάζεσθαι υπάρχει αληθινά, και αποτελεί μέρος της σκέψης μου.⁸³

Και...

...είναι σίγουρο ότι μου φαίνεται ότι βλέπω, ότι ακούω, ότι θερμαίνομαι. Τούτο δεν μπορεί να είναι ψευδές, τούτο ονομάζεται σε μένα αισθάνεσθαι. και... δεν είναι τίποτα άλλο από σκέπτεσθαι.⁸⁴

Κατ' αυτό τον τρόπο,

83. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Δεύτερος Στοχασμός), σ.78.

84. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.78.

δεν αντιλαμβάνομαι με τη φαντασία μου τι είναι αυτό το κερί, αλλά μόνο με το πνεύμα. Η αντίληψή μου δεν είναι ένα ενέργημα της όρασης, της αφής ή της φαντασίας, και ούτε ήταν ποτέ, αλλά μόνο μια εποπτεία του πνεύματος.⁸⁵

Συνεπώς,

αυτό που νόμιζα ότι έβλεπα με τα μάτια το καταλαβαίνω μόνο με την ικανότητα του κρίνειν η οποία είναι στο πνεύμα μου.⁸⁶

Όπως με το κερί, έτσι και...

...τα ίδια τα σώματα δεν γίνονται...αντιληπτά από τις αισθήσεις και από την ικανότητα του φαντάζεσθαι, αλλά από τον νου, δηλαδή όχι από το γεγονός ότι αγγίζονται και βλέπονται, αλλά μονάχα από το γεγονός ότι νοούνται.⁸⁷

Πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα το σημείο αυτό. Όπως αναφέραμε και στην ενότητα Α3 το *cogito* (σκέφτομαι), σύμφωνα με τον Ντεκάρτ δεν αναφέρεται μόνο στον νου αλλά εκτείνεται και στα πεδία της βούλησης, της φαντασίας, της αίσθησης και της συναίσθησης, καλύπτοντας έτσι όλο το φάσμα της συνείδησης. Άρα η φαντασία αποτελεί σκέψη, ωστόσο δεν είναι αυτή που, θα παράξει αδιάσειστη απόδειξη για την κατανόηση της πραγματικότητας. Όπως επισημαίνει η Margaret D. Wilson, η σημασία της διάκρισης ανάμεσα στη φαντασία και στην κατανόηση για τη δυαδικότητα του Ντεκάρτ παρουσιάζεται καθαρά στις *Πέμπτες Απαντήσεις*, όπου ο Καρτέσιος αντιπαρατίθεται ως εξής στις «υλιστικές» ενστάσεις του Γκασεντί:

85. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.80,81.

86. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.82.

87. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.84,85.

Όταν κοιμόμαστε παρατηρούμε ότι ονειρευόμαστε· η φαντασία είναι πράγματι απαραίτητη για τα όνειρα, αλλά μόνον η κατανόηση είναι αναγκαία για να παρατηρήσουμε ότι ονειρευόμαστε. (AR VII 358-9; HR II,212).⁸⁸

Δηλαδή η κατανόηση της πραγματικότητας επέρχεται με την ορθή, λογική κρίση του νου. Όπως ο Ντεκάρτ υποστήριξε νωρίτερα (ενότητα A3) ότι η σαφής και ευκρινής αντίληψη είναι εκείνη που θα ελέγχει και θα δαμάζει τη βούληση, το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι ισχύει και για τη φαντασία: η ικανότητα του κρίνειν η οποία είναι στο πνεύμα μας μάς κάνει να κατανοούμε την πραγματικότητα και όχι η φαντασία.

Ο Ντεκάρτ, αν και αρχικά φαίνεται να αρνείται την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου, τελικά δεν συμβαίνει έτσι. Μπορεί το σώμα και η ψυχή να είναι εντελώς διαφορετικής φύσης, όμως, όπως διευκρινίζει στον Έκτο Στοχασμό, η ψυχή συνθέτει ένα ενιαίο σύνολο με το σώμα:

Αλλιώς, όταν πληγώνεται το σώμα δεν θα αισθανόμουν πόνο, εγώ που δεν είμαι τίποτε άλλο από σκεπτόμενο πράγμα, αλλά θα αντιλαμβανόμουν αυτό το πλήγμα μέσω του καθαρού νου, όπως ο πλοηγός αντιλαμβάνεται μέσω της όρασης αν έχει σπάσει κάτι στο πλοίο.⁸⁹

Ο Καρτέσιος δηλαδή δεν είναι απλός παρατηρητής των όσων συμβαίνουν στο σώμα του. Αισθάνεται, ωστόσο *«τα αισθήματα της πείνας, της δίψας, του πόνου, δεν είναι τίποτε άλλο από ορισμένοι συγκεχυμένοι τρόποι του σκέπτεσθαι, που εκπηγάζουν από την ένωση και την οιονεί συγχώνευση του πνεύματος με το σώμα»*.⁹⁰ Με άλλα λόγια οι αισθήσεις μάς παραπλανούν, ενώ όσα μας δηλώνουν δεν είναι παρά ασαφή και συγκεχυμένα. Δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ορθά από τις αντιλήψεις των αισθήσεών μας για τα πράγματα που βρίσκονται έξω από εμάς, αν προηγουμένως δεν γίνει η εξέτασή τους από τον νου μας. Για παράδειγμα, στην παιδική μας ηλικία μπορεί να κρίναμε ότι ένας πυρσός που μπαίνει μπροστά από ένα αστέρι είναι

88. M.D.Wilson, *Ego Gogito, Ergo Sum*, The Arguments of The Philosophers Edited by T. Honderich, London and New York, 1978, σ.156.

89. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Εκτος Στοχασμός), σ.174.

90. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.174.

μεγαλύτερος από το αστέρι, όμως αυτό οφειλόταν σε άλογες προκαταλήψεις που αποκτήσαμε στα παιδικά μας χρόνια. Το πνεύμα μας έρχεται να ξεκαθαρίσει τις καταστάσεις, να ξεδιαλύνει ποια πράγματα είναι επωφελή και ποια επιβλαβή. Ωστόσο, ο άνθρωπος που δημιουργήθηκε από τον Θεό ως πεπερασμένο και ατελές ον, δεν το επιτυγχάνει πάντα αυτό. Οι αισθήσεις συχνά τον παρασύρουν και η κρίση του τότε μπορεί να σφάλει, όπως συμβαίνει όταν κάποιος καταναλώσει ένα τέλειο στη γεύση φαγητό, ενώ αυτό είναι δηλητηριασμένο.⁹¹

Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί εδώ για τις εσφαλμένες κρίσεις του ανθρώπου, είναι ότι, ενώ στον Τέταρτο Στοχασμό υπεύθυνη γι' αυτές είναι η αδάμαστη βούληση που απλώνεται ευρύτερα από τον νου, στον Έκτο Στοχασμό, όπου εξετάζεται η ένωση του πνεύματος με το σώμα, οι αισθήσεις είναι εκείνες που ευθύνονται για τις όποιες πλάνες μας: *«οι αντιλήψεις των αισθήσεων είναι εντελώς ασαφείς και συγκεχυμένες όταν εφαρμόζονται ως κανόνες για τη διάγνωση της ουσίας των εξωτερικών σωμάτων, αλλά αρκετά σαφείς και διακριτές όταν χρησιμοποιούνται στην αναγνώριση των πραγμάτων που είναι επωφελή ή επιβλαβή»*⁹² για τη ψυχοσωματική μας ενότητα.

Είναι λάθος δηλαδή να χρησιμοποιούμε τις αισθήσεις μας ως βέβαιους κανόνες για την άμεση διάγνωση της ουσίας των πραγμάτων που βρίσκονται έξω από τον νου μας. Έτσι, παρ' όλη την αγαθότητα του Θεού, οι κρίσεις μας μπορεί να είναι ψευδείς, λόγω της φυσικής ατέλειας των αισθήσεών μας οι οποίες συχνά παρασύρουν το πνεύμα μας και το κάνουν να υποπίπτει σε πλάνες.

Ο Ντεκάρτ επισημαίνει ότι, πράγματι, οι λειτουργίες όλων των αισθήσεων επιτελούνται στον εγκέφαλο και ότι μέσω του εγκεφάλου υπάρχει σύνδεση με τις λειτουργίες του σώματος. Το αίσθημα του πόνου για παράδειγμα γίνεται μέσω νεύρων που είναι στο πόδι τα οποία εκτεινόμενα μέσω του μυελού της σπονδυλικής στήλης φτάνουν στα ενδότερα του εγκεφάλου και δίνουν το σήμα να αισθανθεί κάτι. Ο Ντεκάρτ όμως θεωρεί πως οι αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στο σώμα και τον νου δεν

91. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.175-179.

92. Ε. Βανταράκης, «Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ.178,179.

υπάρχουν κατά λογική αναγκαιότητα, και συνεπώς, αν ήθελε ο Θεός, θα μπορούσαν να υπήρχαν άλλες στη θέση τους. Για παράδειγμα, θα μπορούσαν οι πληγές να μην προκαλούν πόνο, αλλά κάποιο διαφορετικό αίσθημα. Το ότι ο Θεός έφτιαξε τον άνθρωπο να νιώθει πόνο μετά από ένα χτύπημα, είναι επειδή το θέλησε ο ίδιος, θα μπορούσε να είχε φτιάξει διαφορετικά τα πράγματα και να παρίστανε κάτι άλλο στο πνεύμα.⁹³ Το πνεύμα, όπως επισημαίνει ο Ντεκάρτ, είναι απολύτως διαφορετικό από το σώμα: το μεν πρώτο είναι εντελώς αδιαίρετο, ενώ το δεύτερο διαιρετό. Έτσι,

παρότι ολόκληρο το πνεύμα φαίνεται ενωμένο με ολόκληρο το σώμα, γνωρίζω ότι αν ακρωτηριαστεί ένα πόδι, ένα χέρι ή κάποιο άλλο μέρος του σώματος, δεν θα αποκοπεί τίποτα για τον λόγο αυτό από το πνεύμα.⁹⁴

Ο Ντεκάρτ δηλαδή, παραδέχεται ότι ζούμε ως πλάσματα από σάρκα και αίμα, ότι είμαστε *«στενά συνδεδεμένοι και αναμειγμένοι με το σώμα»* (AT VII.81. CSMII.56),⁹⁵ *«... δεν θα φτάσει ποτέ μέχρι την πλήρη συγχώνευση. Η σύνδεση του πνεύματος με το σώμα δεν ακυρώνει καθόλου τον διακριτό χαρακτήρα του ενός από το άλλο»*.⁹⁶

Η κριτική προσέγγιση της εργασίας.

Η καρτεσιανή μεταφυσική θεωρία για τον διαχωρισμό ψυχής-σώματος, και η μετέπειτα προσπάθεια του φιλοσόφου να εξηγήσει πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους δημιουργήσε απορίες και αμηχανία τόσο σε συγχαιρινούς του όσο και σε σύγχρονους μελετητές του. Θα λέγαμε ότι αποτελεί το πιο επίμαχο ζήτημα της καρτεσιανής φιλοσοφίας, κυρίως αν αναλογιστούμε ότι με τη διατύπωσή της ο φιλόσοφος αποσκοπούσε στο να συμπληρώσει την τεκμηριωμένη στους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* επιχειρηματολογία του για την απόλυτη διάκριση μεταξύ των δύο αυτών

93. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.185.

94. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.182,183.

95. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.188.

96. Βανταράκης, Σημείωση στους *Στοχασμούς περί της Πρώτης Φιλοσοφίας* του Ντεκάρτ, σ.169,170.

υποστάσεων.⁹⁷ Ακόμη και προνομιούχοι «συνομιλητές» του Ντεκάρτ, όπως η πριγκίπισσα Ελिसάβετ και ο Μπούρμαν, τού έθεσαν καίρια ερωτήματα, όπως το εξής:

Πώς είναι δυνατόν από τη μια μεριά ο Ντεκάρτ να υποστηρίζει ότι ψυχή και σώμα είναι δυο ανεξάρτητες οντότητες με διαφορετική φύση και αυτόνομη λειτουργία και ταυτόχρονα να διατείνεται ότι επενεργούν πραγματικά η μία επί της άλλης;⁹⁸

Απαντώντας ο Καρτέσιος παραδέχθηκε ότι πράγματι είναι πολύ δύσκολο να εξηγηθεί πώς επιδρά η ψυχή στο σώμα και τανάπαλιν, αλλά...

...αρκεί η εμπειρία, η οποία είναι τόσο σαφής εδώ ώστε με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να την αρνηθούμε. (Συνομιλία με τον Μπούρμαν-ΑΤ, V, 163).⁹⁹

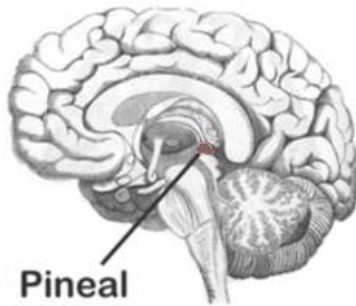
Το παραπάνω επιχείρημα του Ντεκάρτ μάλλον δε πείθει. Ωστόσο, η επιπλέον εξήγηση που δίνει ο ίδιος είναι ότι το πνεύμα συνδέεται με το σώμα, και η σύνδεση αυτή τοποθετείται στη λειτουργία ενός αδένου του εγκεφάλου, τον οποίο ο Καρτέσιος αποκαλεί κωνοειδή (ή κωνάριο) και αποτελεί τον ενοποιητικό σύνδεσμο της ψυχής με το σώμα. Ειδικότερα πρόκειται για την επίφυση εκείνη (και όχι υπόφυση) η οποία βρίσκεται στο κέντρο του εγκεφάλου και χαρακτηρίζεται από εξαιρετική ευκινησία, επειδή συνιστά το συγκεκριμένο σημείο, όπου η ψυχή ασκεί όλες τις θεμελιώδεις ενέργειές της.¹⁰⁰

97. Γ. Πρελορέντζος, «Εισαγωγή», στο Ρ. Ντεκάρτ, *Τα Πάθη της Ψυχής*, Εισαγωγή-Μετάφραση Γ. Πρελορέντζος, Εκδόσεις Κριτική, 2η έκδοση 2017, σ.81.

98. Γ. Πρελορέντζος, Στο ίδιο, σ.77.

99. Ε. Βανταράκης, Στο ίδιο, σ.174.

100. Γ. Πρελορέντζος, Στο ίδιο, σ.60-63.

Εικόνα 1

Ο αδένας αυτός πράγματι υπάρχει, αλλά επιστημονικά, σήμερα, κατατάσσεται στους ενδοκρινείς αδένες. Παράγει μία ορμόνη, τη μελατονίνη, η οποία στα ζώα έχει συνδεθεί με τη διατήρηση του ημερονύκτιου και του εποχιακού ρυθμού. Ο Ντεκάρτ αναφέρεται και στους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του στην επίφυση αυτή, τονίζοντας emphaticά ότι το πνεύμα δεν επηρεάζεται από όλα τα μέρη του σώματος παρά μονάχα από ένα μικρό μέρος του (το κωνάριο), όπου βρίσκεται η έδρα της κοινής αίσθησης και συντελείται η ένωση του πνεύματος με το σώμα.¹⁰¹ Ο ίδιος ο Ντεκάρτ έχοντας επίγνωση της επισφαλούς εγκυρότητας της θεωρίας του προτρέπει να δεχτούμε αξιωματικά τα όσα αναφέρει περί σύνδεσης ψυχής-σώματος, κάτι που κάνει και στα *Πάθη της Ψυχής* (άρθρο 44), όπου αποδίδοντας την ένωση της ψυχής με το σώμα στον Θεό, συνδέει κάθε επιμέρους βούληση (λειτουργία της σκέψης) με μια συγκεκριμένη κίνηση του κωνοειδούς αδένα.¹⁰²

Όσες διευκρινήσεις προσπάθησε να δώσει ο Καρτέσιος στο ζήτημα της σύνδεσης ψυχής-σώματος δεν ήταν τις ενστάσεις και τη σφοδρή κριτική που δέχτηκε, όπως από τον Γκασεντί και τον Μαλμπράνς. Θα λέγαμε ωστόσο, ότι τα όσα διετύπωσε ο Μαλμπράνς με τον «οκαζιοναλισμό» του αποτελούν την ολοκληρωμένη απάντηση που αναζητούσε η καρτεσιανή θεωρία. Σύμφωνα με τον Μαλμπράνς, ο Θεός καθορίζει την κίνηση του σώματος όταν το θέλει η ψυχή και ταυτόχρονα δίνει στην ψυχή την αίσθηση ότι έκανε την κίνηση αυτή. «*Η θέλησή μας να σηκώσουμε το ένα μας χέρι δεν είναι πραγματικό αίτιο της κίνησης αυτής, αλλά καθορίζει μόνο το*

101. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας* (Εκτος Στοχασμός), σ.183.

102. Γ. Πρελορέντζος, Στο ίδιο, σ.80,81.

γεγονός κατά το οποίο το πραγματικό αίτιο, δηλαδή η θεϊκή δύναμη, αποφασίζει να δράσει».¹⁰³ Ο Θεός είναι αυτός που κινεί τα σώματα, αυτός δηλαδή που έδωσε κίνηση στην ύλη αρχικά, δημιουργώντας τη. Μόνο μια θεία επιταγή θα μπορούσε να γεφυρώσει το κενό ανάμεσα σε δύο πράγματα τόσο «μακρινά και ασύμβατα», όπως ο νους και η ύλη.¹⁰⁴ Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι στη θεωρία του Ντεκάρτ περί σύνδεσης ψυχής-σώματος εμφωλεύουν στοιχεία του οκαζιοναλισμού.¹⁰⁵ Στην πραγματικότητα, η θέση του Ντεκάρτ δεν βρίσκεται πολύ μακριά από τον οκαζιοναλισμό.¹⁰⁶

Ολοκληρώνοντας την κριτική μας προσέγγιση στο ζήτημα του καρτεσιανού δυισμού επισημαίνουμε τα εξής: είναι σωστό ότι πρώτα αντιλαμβανόμαστε με την όραση, την αφή, την όσφρηση, με όλες δηλαδή τις αισθήσεις, και στη συνέχεια η τελική επεξεργασία για την κατανόηση της πραγματικότητας με την εξαγωγή ορθής κρίσης συντελείται στο πνεύμα μας. Ωστόσο προκαλεί προβληματισμό έως και σύγχυση ο ισχυρισμός του Ντεκάρτ ότι το «αισθάνεσθαι... είναι...σκέπτεσθαι», όπως επίσης «*δεν θα αποκοπεί τίποτα από το πνεύμα αν ακρωτηριαστεί ένα πόδι, ένα χέρι ή κάποιο άλλο μέρος του σώματος*». Η καθημερινή πρακτική δείχνει ότι πνευματική μας λειτουργία επηρεάζεται από το σώμα μας. Η διανοητική μας αντίληψη διαμορφώνεται και μεταβάλλεται σε αντιστοιχία με τις αισθήσεις μας και τη σωματική μας λειτουργία. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι μια διανοητική αλλαγή (όπως η απόφαση μιας ψήφου) μπορεί να συνεπάγεται κάποιες σωματικές κινήσεις (όπως την ύψωση του χεριού).¹⁰⁷ Αντίστοιχα, αν ακρωτηριαστεί το πόδι μας θα συνταραχθεί και η πνευματική μας λειτουργία (τουλάχιστον για ένα μεγάλο διάστημα, μέχρι να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα). Το ότι ο Θεός θέλησε να συνδέσει τις αισθήσεις του σώματος με το πνεύμα, το έκανε για να καταδείξει την

103. R. Fedriga, «Μαλμπράνς και Οκαζιοναλισμός», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018, σ.399.

104. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.198.

105. Στοιχεία οκαζιοναλισμού στον Ντεκάρτ φαίνονται και στους Νόμους της φύσης οι οποίοι εξετάζονται παρακάτω.

106. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.197.

107. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.196.

ενότητά τους ως αδιαμφισβήτητη αρμονία, ενώ ο χωρισμός του σώματος από τη ψυχή συντελείται βιαίως και άπαξ, τη φοβερή στιγμή του θανάτου.¹⁰⁸

Τέλος, σε σχέση με τη νευροεπιστήμη, αν και η έννοια του νου είναι δεκτή, δεν θεωρείται ότι υφίσταται ως οντότητα ανεξάρτητη από το υλικό υπόβαθρο του εγκεφάλου.¹⁰⁹ Η δε συνείδηση, δεν υπάρχει ως αυθύπαρκτη οντότητα αλλά ως μια ιδιότητα της εγκεφαλικής λειτουργίας. Παρά το ότι πρόκειται για ιδιότητα διαφορετικής ποιότητας από το υλικό μέσο που την παράγει, εν τούτοις θεωρείται ιδιότητα της λειτουργίας του εγκεφάλου.¹¹⁰

A8. Δυο επιπλέον κριτικές στον Καρτέσιο

J. Cottingham

Ο Γάλλος φιλόσοφος, μέσα από το *cogito ergo sum* αποφαινεται ότι «εγώ σκέφτομαι, άρα εγώ υπάρχω» και πως «ακόμη και να αμφιβάλλω για τα πάντα, ένα είναι βέβαιον, ότι είμαι σκεπτόμενο on». Όμως, όπως σημειώνει ο Cottingham, στον Ντεκάρτ τέθηκε από έναν πολέμιό του το εξής ερώτημα: «Πώς γνωρίζεις ότι είσαι εσύ που σκέφτεσαι και όχι η ψυχή του κόσμου που σκέφτεται εντός σου;». Με πρόταγμα τη δυναμική αυτού του ερωτήματος, ο Cottingham υποστηρίζει ότι, ο Ντεκάρτ έχει για μοναδικό στήριγμα στο επιχείρημά του περί διακριτότητας από κάθε άλλη σκεπτόμενη υπόσταση, την υποτιθέμενη πνευματική δράση, στα πλαίσια της οποίας αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ξεχωριστό, σκεπτόμενο άτομο. Παρά το ότι ενδόμυχα πολλοί θα έχουν την τάση να αποδεχτούν πως έχουν επίγνωση του εαυτού τους ως μεμονωμένου σκεπτόμενου ατόμου, στην πραγματικότητα δεν είναι σαφές το πώς αυτή η ενδοσκόπηση μπορεί να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του Ντεκάρτ. Έτσι από την πλευρά του Γάλλου φιλοσόφου παραμένει μετέωρο και

108. Στον «Θεολογικό Θεό» του Ντεκάρτ υπάρχει διεξοδικότερη απάντηση επ' αυτού.

109. Δ. Σκαραγκάς, *Ο ευαίσθητος εγκέφαλος*, εκδόσεις Ιανός, Αθήνα 2010, σ.137.

110. Δ. Σκαραγκάς, Στο ίδιο, σ.228.

ασαφές το κριτήριο απομόνωσης των πνευματικών υποστάσεων και αυτό παραμένει ένα κενό το οποίο δεν συμπλήρωσε σε κανένα από τα έργα του.¹¹¹

Ο Λάιμπνιτς για το οντολογικό επιχείρημα

Ο Λάιμπνιτς επέκρινε αρκετές φορές το οντολογικό επιχείρημα του Ντεκάρτ σε επιστολές και σε κείμενά του που εκδόθηκαν. Υποστήριξε ότι ήταν εσφαλμένη η άποψη του Γάλλου φιλοσόφου ότι η ιδέα και μόνο ενός «υπέρτατου τέλει οντος» μπορεί να γίνει αντιληπτή διακριτά και καθαρά. Είναι λανθασμένη διότι βασίζεται στον ισχυρισμό ότι μπορούμε να αποφασίσουμε μόνο υπό το φως του λόγου, για το αν μια ιδέα είναι συνεκτική ή όχι. Και πώς μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι αυτό που σκεφτόμαστε δεν υποδηλώνει κάποια κρυμμένη αντίφαση, έτσι ώστε να μην μπορεί να συναχθεί από αυτό κάτι παράλογο;¹¹²

Ο Λάιμπνιτς διακήρυξε ότι δεν αρκεί να σκεφτόμαστε κάτι προκειμένου να βεβαιώσουμε ότι έχουμε μια διακριτή και καθαρή ιδέα περί αυτού, αλλά υπάρχει και το ενδεχόμενο της δυνατότητας ή της ελάχιστης λογικής δυνατότητας ενός δοσμένου φαινομένου στη βάση της ικανότητάς μας να το συλλάβουμε ευδιάκριτα. Ο Γερμανός φιλόσοφος από την πλευρά του πίστευε στην επανορθωτική δυνατότητα του αναστοχασμού.¹¹³

A9. Οι Νόμοι της Φύσης

Σύμφωνα με τον Καρτέσιο, ο Θεός καθιέρωσε τους νόμους στη φύση έτσι που να τηρούνται με ακρίβεια στο κάθε τι που υπάρχει ή που γίνεται στον κόσμο. Αποτελούν απόδειξη της τελειότητάς Του, και είναι τέτοιοι, που κι αν ακόμα ο Θεός είχε πλάσει πολλούς φανταστικούς κόσμους, θα τηρούνταν αυτοί οι ίδιοι νόμοι.¹¹⁴ Ο Χρηστίδης σε σχόλιό του επισημαίνει ότι για τον Ντεκάρτ ο Θεός δεν περιορίστηκε μόνο στο να δημιουργήσει τον κόσμο και να του δώσει την αρχική ώθηση σύμφωνα

111. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.138,139.

112. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.158-160.

113. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.160.

114. P. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου* (Πέμπτο Μέρος), σ.39-41.

με τους νόμους Του. Αντίθετα, η διατήρηση των νόμων της Φύσης αποτελεί μια συνεχιζόμενη δημιουργία από μέρους του Θεού. Ο Θεός διατηρεί αναλλοίωτους τους αρχικούς νόμους που καθόρισε, επειδή το θέλει και χωρίς να είναι καθόλου υποταγμένος σε αυτούς.¹¹⁵ Πρέπει εδώ να επισημανθεί η αναφορά του Ντεκάρτ στους υποτιθέμενους «φανταστικούς κόσμους» (*Λόγος περί της Μεθόδου*). Αυτή η επίκληση γίνεται επειδή ο Ντεκάρτ προτίμησε να είναι σύμφωνος με την Αγία Γραφή και τη σχολαστική φιλοσοφία που θέλει τον κόσμο πεπερασμένο. Αργότερα όμως, και συγκεκριμένα στα 1647, σε επιστολή του προς τον Σανύ ο Ντεκάρτ μεταβάλλει την άποψή του, και αφού πρώτα χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την περίπτωση του καρδινάλιου Κουζάνου ο οποίος είχε δημοσίως εκτιμήσει ότι ο κόσμος είναι άπειρος χωρίς ποτέ να επικριθεί από την Εκκλησία, υπογραμμίζει:

...εγώ δεν λέω πως ο κόσμος είναι άπειρος, αλλά μόνον πως είναι απροσδιόριστος,¹¹⁶

ενώ στο τέλος της επιστολής του επαναλαμβάνει:

...τον αποκαλώ απροσδιόριστο....δεν ισχυρίζομαι ότι είναι άπειρος.¹¹⁷

Στις *Αρχές της Φιλοσοφίας* ο Ντεκάρτ αναφέρει ότι ο Θεός είναι η πρωτεύουσα αιτία κάθε κίνησης (36, II). Ο Θεός δημιούργησε με την παντοδυναμία Του την ύλη, μαζί με την κίνηση και την ηρεμία, άφησε δε το σύμπαν να διατηρεί την ίδια ποσότητα κίνησης και ηρεμίας στο σύμπαν, όπως αρχικά την έθεσε ο ίδιος. Αποτελεί δε στοιχείο της τελειότητας του Θεού, όχι μόνο το ότι είναι αμετάβλητος, αλλά και το ότι επιτελεί το έργο Του με τρόπο υπέρτατα σταθερό και αναλλοίωτο.¹¹⁸ Έτσι ο Καρτέσιος καταλήγει στο ότι ο παντοδύναμος Θεός όχι μόνο δημιούργησε την αρχική κίνηση στην ύλη, αλλά διατηρεί πάντα την αυτή ποσότητα κίνησης στην ύλη. Αυτή είναι μια θεμελιώδης ιδέα για τον Ντεκάρτ: η συζήτηση για το σύνολο της ποσότητας της κίνησης τέθηκε στη φύση από τον Θεό αρχικά. Αυτό δεν συνιστά

115. X. Χρηστίδης, «Σημειώσεις» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.96.

116. Β. Γρηγοροπούλου, «Σχολιασμός», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.188.

117. Β. Γρηγοροπούλου, Στο ίδιο, σ.189.

118. Ρ. Ντεκάρτ, «Για τις Αρχές των Υλικών πραγμάτων», στο Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα Μάιος 2012, σ.204,205.

νόμο, αλλά μια κυβερνώσα αρχή η οποία ανακύπτει άμεσα από την αμεταβλητότητα του Θεού. Πράγματι, μπορεί να ειπωθεί ότι η Αρχή της Διατήρησης της Ποσότητας της Κίνησης είναι μια όψη του Θεού.¹¹⁹ Εδώ είναι που συναντάμε οκαζιοναλιστικά στοιχεία στους νόμους της φύσης του Ντεκάρτ: «Για παράδειγμα η σύγκρουση δύο σωμάτων, όπως στην περίπτωση μιας μπάλας του μπιλιάρδου που χτυπάει η μία την άλλη, είναι απλώς το περιστασιακό αίτιο που προκαλεί τη θεϊκή παρέμβαση».¹²⁰

Κι έτσι, ο Γάλλος διανοητής φτάνει στη διατύπωση των τριών νόμων της φύσης.

1^{ος} Νόμος: κάθε πράγμα, στο βαθμό που εξαρτάται από το ίδιο, παραμένει στην ίδια κατάσταση. Ο πρώτος νόμος εννοεί ότι κάθε σώμα εφόσον είναι απλό και αδιαίρετο εμμένει πάντα στην ίδια κατάσταση και δεν μεταβάλλεται ποτέ παρά μόνο από εξωτερικές αιτίες (για παράδειγμα, έπειτα από πρόσκρουση με άλλα σώματα).¹²¹ Αποτελεί τον νόμο της αδράνειας τον οποίο αργότερα διατύπωσε και ο Νεύτωνας στους δικούς του νόμους.

2^{ος} Νόμος: κάθε κίνηση από μόνη της είναι ευθύγραμμη και επομένως κάθε σώμα κινούμενο σε ένα κύκλο τείνει πάντα να απομακρύνεται από το κέντρο του κύκλου στον οποίο εγγράφεται. Ο δεύτερος νόμος με τον οποίο διατυπώνεται η φυγόκεντρη τάση τονίζει ότι τα υλικά σώματα ακολουθούν ευθύγραμμη κίνηση και παρά το ότι αυτά κινούνται σε κύκλο, έχουν την τάση να εκτρέπονται προς την ευθεία κίνηση. Η αιτία αυτού του κανόνα, όπως και του προηγούμενου, «οφείλεται στην αμετάβλητη και απλή λειτουργία διά της οποίας ο Θεός διατηρεί την κίνηση στην ύλη».¹²²

3ος Νόμος: αν ένα σώμα προσκρούσει σε ένα άλλο ισχυρότερο από το ίδιο, δεν χάνει καθόλου την κίνησή του, αλλά αν προσκρούσει σε ένα ασθενέστερο χάνει τόση ποσότητα κίνησης όση μεταβιβάζει στο άλλο σώμα. Για

119. S. Psillos, “Laws and Powers in the Frame of Nature”, στο *Laws of Nature*, Oxford, Lydia Patton and Walter Ott (eds) University Press, 2018, σ.86.

120. R. Fedrigo, Στο ίδιο, σ.399.

121. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.206,207.

122. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.209,210.

την απόδειξη του δεύτερου μέρους αυτού του κανόνα, ο Ντεκάρτ προσφεύγει στο αμετάβλητο της επιτέλεσης των έργων του Θεού ο οποίος όταν δημιούργησε τον κόσμο, έφτιαξε τα σώματα έτσι, ώστε τα μεν να ωθούν τα δε και να τους μεταδίδουν τις κινήσεις τους. Έτσι λοιπόν η συνεχής μεταβολή των δημιουργημάτων είναι απόδειξη του αμετάβλητου του Θεού.¹²³

123. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.212,216.

Β' Μέρος: Το θεολογικό πλαίσιο της έννοιας του Θεού στον Ντεκάρτ

B1. Το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο έδρασε ο Ντεκάρτ

Ο Ντεκάρτ επισημαίνει στον 1^ο ηθικό του κανόνα:

Να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα του τόπου μου, να μένω πιστός στη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μου έκανε τη χάρη να μορφωθώ από παιδί.¹²⁴

Με αυτό τον τρόπο κατέστησε σαφές ότι τα όσα του δίδαξε η γιαγιά του,¹²⁵ ειδικά γύρω από τα έθιμα του τόπου και τη θρησκεία του,¹²⁶ τα τηρούσε και τα σεβόταν ενσυνείδητα. Ήταν όμως πράγματι ένας πιστός χριστιανός ο Ντεκάρτ ή μήπως χρησιμοποίησε ως πρόσφορο μέσο τη θρησκεία προκειμένου να πετύχει τους επιστημονικούς-φιλοσοφικούς σκοπούς του; Μήπως είχε μια διαφορετική έννοια για τον Θεό σε σχέση με την επίσημη καθολική Εκκλησία και ήθελε να δημιουργήσει το δικό του θεολογικό σύστημα; Ήταν τελικά ντεϊστής ή άθεος, όπως τον κατηγορήσαν;

Το εγχείρημα της ψηλάφησης των πραγματικών προθέσεων ή του θεολογικού υπόβαθρου του Καρτέσιου είναι πολύ δύσκολο, άλλωστε τα έργα του έχουν προκαλέσει πλήθος ερμηνευτικών προσεγγίσεων,¹²⁷ ωστόσο για να απαντηθούν όσο το δυνατόν πιο σωστά τα προαναφερθέντα ερωτήματα, χρειάζεται να γίνει αναφορά στο ιστορικό περιβάλλον στο οποίο ο Ντεκάρτ έζησε, έδρασε και επηρεάστηκε από αυτό.

Ο Γάλλος διανοητής βίωσε τη μακρά περίοδο κατά την οποία η Ιερά Εξέταση προέβη σε φρικτά εγκλήματα εναντίον όσων καταδίκασε ως αιρετικούς. Το 1600, όταν ο Καρτέσιος ήταν τεσσάρων ετών, ο Ιταλός φιλόσοφος Τζορντάνο Μπρούνο οδηγείται στην πυρά, στη Ρώμη, ενώ το 1619 ο Ιταλός Λουτσίνιο Βανίνι θανατώνεται από την Ιερά Εξέταση στην Τουλούζ της Νότιας Γαλλίας. Ο επίσης

124. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, ό.π., σ.23.

125. Ο Ντεκάρτ έμεινε ορφανός από μητέρα, ενώ ήταν μόλις ενός έτους, και την ανατροφή του ανέλαβαν η γιαγιά και η παραμάννα του, μια και ο πατέρας του, δικαστής στο Ανώτατο Δικαστήριο δεν είχε πολύ χρόνο να αφιερώσει στην οικογένειά του.

126. Ήταν Καθολικός Χριστιανός.

127. Β. Γρηγοροπούλου, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα 2012, σ.11.

Ιταλός φιλόσοφος Καμπανέλλα καταδικάστηκε για τις ιδέες του παραμένοντας έγκλειστος στις φυλακές για περίπου 26 χρόνια. Ο Γαλιλαίος δικάστηκε από την Ιερά Εξέταση γλιτώνοντας την τελευταία στιγμή την καταδίκη σε θάνατο (1633), αφού προηγουμένως αναγκάστηκε, γονατιστός ενώπιον των δικαστών, να αποκηρύξει τη θέση του Κοπέρνικου ότι η Γη κινείται γύρω από τον Ήλιο.¹²⁸ Μάλιστα ο Ντεκάρτ ο οποίος συμφωνούσε με την άποψη του Κοπέρνικου ήταν έτοιμος να εκδώσει αντίστοιχο βιβλίο που βασιζόταν στις θέσεις του αστρονόμου, αλλά την τελευταία στιγμή ματαίωσε τον σκοπό του εξαιτίας του φόβου μιας βαριάς δικής του καταδίκης.¹²⁹

Αν στα προαναφερθέντα συνυπολογιστεί ότι ο Ντεκάρτ βίωσε τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648),¹³⁰ και ο ίδιος όντας Καθολικός, πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του δίπλα σε Διαμαρτυρόμενους, τότε μπορεί να γίνει κατανοητή η ανησυχία που τον κυρίευε όλα τα χρόνια της ζωής του και κατηύθυνε τις πράξεις του. Ο φόβος του Ντεκάρτ απέναντι στους ισχυρούς θεολόγους εξηγεί σε μεγάλο βαθμό πολλά από όσα έγραφε: είχε σκοπό να διαφυλάξει τα νώτα του, ώστε να συνεχίσει απρόσκοπτα το επιστημονικό του έργο και να κάνει την «επανάστασή» του απέναντι στους Σχολαστικούς φιλοσόφους. Χαρακτηριστική ήταν μια επιστολή του Καρτέσιου προς τον Μερσέν (Ιανουάριος 1641) στην οποία αναφερόμενος στους *Στοχασμούς περί της Πρώτης Φιλοσοφίας* του εκφράζει τον έντονο φόβο του για το πώς θα δεχτούν το έργο του οι Σχολαστικοί:

Θα μπορούσα να σου πω, μεταξύ μας, ότι οι έξι αυτοί Στοχασμοί περιέχουν όλα τα θεμέλια της φυσικής μου. Σε παρακαλώ όμως, μην το διαδώσεις, διότι θα είναι πολύ δύσκολο για τους υποστηρικτές του Αριστοτέλη να τους δεχτούν.¹³¹

128. Χ. Χρηστίδης, «Σημειώσεις» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.95.

129. Πρόκειται για το έργο *Κόσμος ή Πραγματεία του Φωτός*, η έκδοση του οποίου σταμάτησε μόλις ο Καρτέσιος πληροφορήθηκε την καταδίκη του Γαλιλαίου.

130. Ο Τριακονταετής Πόλεμος ξεκίνησε από τον θρησκευτικό φανατισμό ανάμεσα στους Καθολικούς και Διαμαρτυρόμενους.

131. Β. Γρηγοροπούλου, Στο ίδιο, σ.10.

Έτσι, ο ορθολογισμός του τον έκανε να συνειδητοποιήσει πως ο μοναδικός δρόμος για να εκπληρώσει την αποστολή του ήταν να διατηρεί καλές σχέσεις με τους παντοδύναμους Ιησουίτες και θεολόγους της εποχής του με τους οποίους, όπως δήλωνε ο ίδιος, δεν επιθυμούσε διόλου να τα χαλάσει.¹³²

Μοιάζει με παραδοξότητα, ωστόσο αποτελεί πραγματικότητα: ο ρηξικέλευθος Ντεκάρτ που αντιπαρατέθηκε προς το κυρίαρχο, για αιώνες, φιλοσοφικό οχυρό των Σχολαστικών, αποδέχτηκε *a priori* τη θρησκεία που παρέλαβε από τους προγόνους του. Ο Ντεκάρτ που αρνιόταν να χτίσει πάνω σε παλαιά θεμέλια, και που αμφέβαλε για όλα επιμένοντας να δημιουργεί βάσεις από το μηδέν φιλτράροντας τα πάντα με τη λογική του κρίση, συμβιβάστηκε με όσα επέβαλε η Καθολική Εκκλησία της εποχής του.¹³³ Ξέκοβε δε αυτοστιγμεί κάθε συζήτηση που ήθελε να αμφισβητήσει το θεολογικό του στάτους, όπως χαρακτηριστικά έκανε απέναντι στον θεολόγο Renvius (και μετέπειτα αντίπαλό του) ο οποίος επιχειρώντας από την πλευρά του να προσηλυτίσει τον Ντεκάρτ στον Προτεσταντισμό έλαβε την εξής απάντηση από τον Γάλλο φιλόσοφο: «*Μένω πιστός στη θρησκεία της παραμάνας μου*».¹³⁴ Η εξήγηση σε όλα αυτά είναι ότι ο Ντεκάρτ μπορούσε να αντέξει ένα μόνο ανοικτό μέτωπο, όχι δύο. Και αν δεν είχε πράξει έτσι, μάλλον θα είχε οδυνηρή τύχη και το όνομά του ενδεχομένως να μην είχε αποκτήσει τη φήμη του πρωτοπόρου φιλοσόφου.

Έτσι ο Γάλλος διανοητής σε όλη του τη ζωή επέλεξε να ακολουθήσει συγκεκριμένη τακτική επιδιώκοντας πάντα να διατηρεί αρμονικές σχέσεις με την εξουσία και να μην συγκρούεται με τα κατεστημένα τα οποία εκπροσωπούσε ο Βασιλιάς της Γαλλίας, κυρίως δε οι Ιησουίτες. Μάλιστα, αυτούς τους τελευταίους επιχείρησε να τους πείσει πως όλα τα γραφόμενά του και η διδασκαλία του εξυπηρετούσαν την Εκκλησία καλύτερα και από την επίσημη φιλοσοφία.¹³⁵ Στην προσπάθειά του δε να στέψει επιτυχώς την έκδοση του επικείμενου έργου του *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας* (1641) συνέταξε και απέστειλε επιστολή

132. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.39.

133. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.15.

134. Χ. Χρηστίδης, «Βιογραφικό Σημείωμα» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.μγ'.

135. Χ. Χρηστίδης, Στο ίδιο, σ.λθ'.

προς τους καθηγητές της Θεολογίας της Σορβόννης, ώστε να αποσπάσει την εύνοια και συγκατάθεσή τους. Σε εκείνη την επιστολή προέβαλλε τη θεοσέβειά του τονίζοντας ότι με το εγγεীরμά του κονιορτοποιούσε τις απόψεις των άθεων. Αξίζει δε να ειπωθεί ότι στη συγκεκριμένη επιστολή ο Ντεκάρτ όχι μόνο εκδίπλωνε όλη την επιχειρηματολογία του επικαλούμενος μέχρι και αποφάσεις της Καθολικής Ε' Οικουμενικής Συνόδου του Λατερανού,¹³⁶ αλλά δεν δίστασε να προσφύγει ακόμη και στην κολακεία προκειμένου να πείσει τους θεολόγους να υποστηρίξουν τους μεταφυσικούς του Στοχασμούς. «*Η αυθεντία σας θα κάνει τους Άθεους...να εγκαταλείψουν το πνεύμα αντιλογίας τους...*», υπογράμμισε.¹³⁷

Ωστόσο, οι προσπάθειες του Ντεκάρτ απέβησαν άκαρπες. Τους λόγους δε για τους οποίους οι Ιησουίτες δεν αποδέχθηκαν τη φιλοσοφία του Καρτέσιου προσπαθεί να ανιχνεύσει ο Ariew ο οποίος αναδεικνύει μία επιστολή του Γάλλου διανοητή προς έναν παλαιό του καθηγητή (του Πανεπιστημίου La Flèche), όπου αναφέρεται σε αυτό ακριβώς το θέμα: «*...είναι ο φόβος που έχουν ότι αυτοί οι λόγοι θα προκαλούσαν επίσης κάποιες αλλαγές στη θεολογία, θέλω ιδιαίτερα να υπογραμμίσω ότι δεν υπάρχει τίποτε να φοβούνται γι' αυτά τα πράγματα...*» (AT I 455-6:CSMK 75). Η εξήγηση που δίνει ο Ariew επ' αυτού είναι: «*Για τον Ντεκάρτ ήταν ξεκάθαρο ότι ένα εμπόδιο στις φιλικές σχέσεις με τους Ιησουίτες θα ήταν η αποστροφή στην καινοτομία, εξαιτίας της επιθυμίας τους να προστατέψουν τη θεολογία και έτσι, θα τον έβλεπαν καθαρά σαν να προσφέρει καινοτομίες*».¹³⁸

Αυτό το τελευταίο ίσως δεν το υπολόγισε επαρκώς ο Ντεκάρτ κι έτσι απέτυχε στο σκοπό του να κερδίσει την εύνοια των Ιησουιτών. Η απόπειρά του οδηγούσε εκ των πραγμάτων στην αποτυχία γιατί: α) προσπάθησε να υποδείξει ότι τα δόγματά του δεν ήταν επικίνδυνα για την πίστη, ενώ οι Ιησουίτες θεώρησαν ως καινοτόμα και επικίνδυνα για τη θεολογία ή τη φιλοσοφία εκείνα τα δόγματα που αφορούσαν στα

136. Η συγκεκριμένη Σύνοδος του Λατερανού αντιμετώπισε τη διδασκαλία του Μαρτίνου Λούθηρου, το διογκούμενο ρεύμα των Διαμαρτυρόμενων, ενώ στην 8η συνεδρία της καταδίκασε τον αβερροϊσμό ο οποίος υποστήριζε ότι η ανθρώπινη ψυχή δεν είναι αθάνατη.

137. Ρ. Ντεκάρτ, «Επιστολή προς τη Σορβόννη», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση, Σημειώσεις, Σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, Αθήνα 2014, σ. 31-39.

138. R. Ariew, "Descartes and scholasticism: the intellectual background to Descartes' thought" στο J. Cottingham, *The Cambridge Companion to Descartes*, Cambridge University Press, First Published 1992, 2006, σ.63.

αξιώματα και τις κοινές γνώμες του σχολαστικισμού. β) Ο Καρτέσιος απέρριψε τα τέσσερα αίτια ισχυριζόμενος ότι τα τελικά αίτια δεν είναι κατάλληλα για τη φυσική φιλοσοφία. γ) Απέρριψε επίσης τα τέσσερα στοιχεία της φύσης υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μόνο ένα είδος ύλης και ότι όλες οι ποικιλίες της μπορούν να εξηγηθούν ως τροποποιήσεις της έκτασης. Επίσης, αν και θα συμφωνούσε ότι η φωτιά είναι ζεστή και ξερή, και ο αέρας υγρός και ζεστός, αυτά αποτελούσαν μόνο φαινομενολογικές περιγραφές και όχι βασική πραγματικότητα.¹³⁹ Αφού λοιπόν ο Ντεκάρτ αντιτάχθηκε στον σχολαστικισμό τον οποίο στήριζαν οι Ιησουίτες, ήταν προφανές ότι οι θεολόγοι θα αντιμετώπιζαν με δυσπιστία ή ακόμη και με εχθρότητα τη νέα φιλοσοφία του, μη δίνοντας τη συγκατάθεσή τους στο εγχείρημα του Γάλλου φιλοσόφου.

Έτσι το έργο του Ντεκάρτ στο διάστημα της παραμονής του στην Ολλανδία άρχισε να δυσχεραίνεται, αρχικά με τον *Λόγο περί της Μεθόδου* (1637), αργότερα με τους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* (1641), ο δε θόρυβος κορυφώθηκε με τη λεγόμενη «Εριδα της Ουτρέχτης» (1641-1648) ανάμεσα στους θεολογικούς κύκλους της εποχής του. Οι αντίπαλοι του Ντεκάρτ γνωρίζοντας ότι ο ίδιος είχε αναπτύξει το δικό του φιλοσοφικό σύστημα και πως με την κοσμοθεωρία του φιλοδοξούσε να ανατρέψει τα ισχύοντα ως τότε στη φιλοσοφία και στην επιστήμη, άρχισαν να εκτοξεύουν κατηγορίες σε βάρος του. Σε όλα αυτά συνέβαλε και το ότι οι περισσότεροι μορφωμένοι της εποχής που βρίσκονταν κάτω από τον αδιάλειπτο έλεγχο της Εκκλησίας δεν είχαν διάθεση να στηρίξουν έναν φιλόσοφο ο οποίος με τα έργα του επιδίωκε να αποσπάσει τον ανθρώπινο νου από την κηδεμονία της Εκκλησίας, καθώς και να απλοποιήσει τη φιλοσοφική και επιστημονική έρευνα.¹⁴⁰

Δεν δίστασαν λοιπόν οι κατήγοροί του να τον στιγματίσουν ως βλάσφημο,¹⁴¹ στέλνοντάς τον στα ποινικά δικαστήρια, κάτι που θα συνεπαγόταν βαριά ποινή για τον φιλόσοφο. Τελικά τον έσωζε κάθε φορά η πριγκιπική παρέμβαση.¹⁴² Την καταδίκη ωστόσο που γλίτωσε εν ζωή ο Ντεκάρτ, δεν απέφυγε μετά τον θάνατό του,

139. R. Ariew, στο ίδιο, σ.65,66.

140. P. Ντεκάρτ, «Η Γλώσσα του Λόγου», στο *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.ζα'.

141. Οι θεολόγοι Τριγκλάνδιους και Ρέβιους, καθηγητές στο πανεπιστήμιο του Λέυντε κατηγόρησαν τον Ντεκάρτ για πελαγianiσμό και βλασφημία (Ε. Βανταράκης, «Χρονολόγιο», στο P. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ.288.)

142. P. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.μβ'-μδ'.

μία και στα έργα του απαγορεύτηκε η διδασκαλία τους τόσο από την Λουθηρανική, όσο και από την Καθολική Εκκλησία.¹⁴³ Διαπιστώνεται συνεπώς πως ο Ντεκάρτ, παρά το ότι επιδίωκε μεθοδευμένα να εμφανιστεί ως ένας πιστός χριστιανός, τελικά κατηγορήθηκε ακόμη και επί αθεΐας,¹⁴⁴ ενώ, όπως ειπώθηκε, μπήκε φραγμός στα έργα του εντός των Πανεπιστημίων από τις δύο μεγάλες Εκκλησίες της Δύσης.

Πέρα από την τακτική που ακολούθησε ο Γάλλος φιλόσοφος, προκειμένου να πείσει για τη χριστιανική του πίστη και ανεξάρτητα από τις επιθέσεις που δέχθηκε, είτε εν ζωή είτε μετά θάνατον, το ερώτημα παραμένει σε ισχύ και ζητεί απάντηση: ποια έννοια προσδίδει ο Ντεκάρτ στον Θεό από θεολογική σκοπιά; Αυτό θα επιδιώξει να κάνει στη συνέχεια η παρούσα εργασία, μέσα από τα ίδια τα λεγόμενα του φιλοσόφου.

B2. Τα ένθεα στοιχεία στον Ντεκάρτ

Κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στα ποιοτικά στοιχεία που συνέθεταν τον χαρακτήρα του Ντεκάρτ, ώστε να προσεγγιστεί καλύτερα το θεολογικό του *corpus*.

Παρά το ότι τα κριτήρια περί αθεΐας που υπήρχαν στην εποχή που έδρασε ο Καρτέσιος ήταν πολύ διαφορετικά από τα σημερινά,¹⁴⁵ στο πόνημα ξεκαθαρίζεται εξ αρχής ότι ο Γάλλος διανοητής ήταν πιστός χριστιανός, ηθικός, ενάρετος και έντιμος τόσο με τον εαυτό του όσο και με τους αναγνώστες του. Ήταν επίσης ταπεινός και με φόβο Θεού. Αυτά δεν ήταν υποκριτικά στοιχεία αλλά πηγάζαν μέσα από την ίδια την ψυχή του. Άνθρωπος που αναζητά τον Θεό για να θεμελιώσει την επιστήμη του και εν τέλει την ίδια του τη ζωή, δεν μπορεί παρά να είναι ένας πιστός.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο πρώτος από τους ηθικούς κανόνες του έχει θεολογικό υπόβαθρο. Επίσης στον *Λόγο περί της Μεθόδου* ο Ντεκάρτ σημειώνει:

143. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.μα'.

144. Στη Β10 ενότητα εξετάζεται διεξοδικότερα το θέμα, όπου και διατυπώνεται η θέση της εργασίας.

145. Ο Ντεκάρτ δέχθηκε την κατηγορία του αθεϊστή όσο ήταν εν ζωή, ενώ το έργο του καταδικάστηκε μετά θάνατον από το θεολογικό κατεστημένο.

Δεν έχω τόσο μεγάλη ιδέα του εαυτού μου ώστε να θέλω να υποσχεθώ τίποτα το εξαιρετικό, ούτε και τρέφομαι με σκέψεις τόσο μάταιες ώστε να φαντάζομαι πως το κοινό πρέπει να ενδιαφέρεται πολύ για τα σχέδιά μου, δεν έχω επίσης και ψυχή τόσο ταπεινή ώστε να θέλω να δεχτώ από οποιονδήποτε άλλον καμιά χάρη που θα μπορούσε να θεωρηθεί πως δεν την αξίζω.¹⁴⁶

Επιπλέον ομολογεί ότι απεχθανόταν τη δόξα, επειδή τη θεωρούσε ότι αντιτίθετο στην ησυχία του, ωστόσο δεν προσπάθησε να κρύψει τις πράξεις του σαν να ήταν εγκλήματα.¹⁴⁷ Οι εξομολογητικές αυτές παραδοχές αποτελούν κατάθεση ψυχής και αποκαλύπτουν ένα χαρακτήρα με πλούσια ψυχικά χαρίσματα. Στην δε επιστολή του προς τους θεολόγους (δηλαδή ιερείς) της Σορβόνης, ο Ντεκάρτ αποδέχεται προκαταβολικά την ανθρώπινη ατέλειά του, «*πρωτίστως την αμάθειά του*» και μάλιστα δεν αποκλείει να εμπεριέχουν πλάνες όσα συγκροτούν τους *Στοχασμούς* του. Γι' αυτό, προκειμένου να οχυρώσει με περισσότερα τεκμήρια την επιχειρηματολογία του κατά των Αθέων προσφεύγει στην αυθεντία των κληρικών.¹⁴⁸ Η προσφυγή αυτή του Καρτέσιου, που έγινε μέσω επιστολής παρά την όποια σκοπιμότητα κρύβει, δεν παύει να μοιάζει με την τάση ενός πιστού που σπεύδει στον πνευματικό του καθοδηγητή, προκειμένου να λάβει νουθεσίες για να εξαλείψει τα λάθη του, να περιορίσει τις αμαρτίες του και να προχωρήσει με σταθερότερα βήματα στη ζωή του. Όλα αυτά, αν μη τι άλλο, συνιστούν άνθρωπο με πίστη Θεού. Και βέβαια, ας μην λησμονείται το γεγονός ότι ο ίδιος ο φιλόσοφος πείσθηκε ότι η θεία Πρόνοια είχε προκαθορίσει ρητά την αποστολή του στη ζωή,¹⁴⁹ άσχετα αν στη συνέχεια με το φιλοσοφικό του *corpus* παραμέρισε ζητήματα που είχαν να κάνουν με τη θεία Χάρη. Ο ίδιος ο Καρτέσιος αναφέρθηκε ρητά στη νύχτα της 10ης προς 11η Νοεμβρίου 1619, κατά την οποία, βλέποντας τρία αλληπάλλληλα όνειρα ένιωσε ότι μέσω της θείας παρέμβασης ανακάλυψε τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης, και μάλιστα το γεγονός αυτό τον συγκλόνισε τόσο πολύ, ώστε έκανε τάμα να

146. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.66.

147. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο., σ.66.

148. Ρ. Ντεκάρτ, «Επιστολή προς τη Σορβόνη», Στο ίδιο, σ.38.

149. Χ. Χρηστίδης, Στο ίδιο., σ.λε'.

προσκυνήσει την Παναγιά του Λορέττο.¹⁵⁰ Δεν νομίζουμε ότι χρειάζεται άλλη μαρτυρία προκειμένου να καταδειχθούν τα ένθεα στοιχεία που διέκριναν τον Ντεκάρτ, ωστόσο αυτό δεν συνεπάγεται ότι συμπορεύονταν και με το χριστιανικό δόγμα.

B3. Ο Καρτέσιος προτείνει μια νέα, δική του Θεολογία.

Ίσως μοιάζει παρακινδυνευμένη η διατύπωση της θέσης ότι ο Γάλλος φιλόσοφος προτείνει το δικό του θεολογικό σύστημα, ωστόσο κάτι τέτοιο διαφαίνεται και υποκρύπτεται στα γραφόμενά του από τις πρώτες κιόλας σελίδες στον *Λόγο περί της Μεθόδου*:

...η θεολογία διδάσκει να κερδίζουμε τον παράδεισο,

σημειώνει ο συγγραφέας, για να υποστηρίξει παρακάτω, ότι,

το να συναναστρέφεται κανένας ανθρώπους των περασμένων αιώνων είναι περίπου το ίδιο σαν να ταξιδεύει. Όταν όμως διαθέτει κανένας πάρα πολύ καιρό σε ταξίδια, καταντά στο τέλος ξένος στον τόπο του κι όταν είναι πάρα πολύ περίεργος για όσα εφαρμόζονταν στους περασμένους αιώνες, απομένει συνήθως πολύ αμαθής για κείνα που εφαρμόζονται στον αιώνα που ζει.¹⁵¹

Οι συσχετισμοί που κάνει ο Ντεκάρτ έχουν μεταφορική σημειολογία: η Θεολογία μπορεί να διδάσκει πώς να κατακτήσουμε τον παράδεισο, αλλά τα συνεχή «ταξίδια» μας στο παρελθόν, η προσκόλλησή μας στις διδαχές των προγόνων μας και η άκριτη πίστη μας στις γραφές τους (προφανώς και στις Άγιες Γραφές) μας κάνει να μένουμε μακράν της αλήθειας, ουσιαστικά να παραμένουμε αμαθείς και να χάνουμε το πραγματικό νόημα το οποίο μπορούμε να αναζητήσουμε στο σύγχρονο κόσμο μας. Αυτό δηλαδή που αναδύεται από τη σκέψη του Γάλλου διανοητή είναι ότι, όπως και στις επιστήμες, έτσι και στη θεολογία υπάρχει εξέλιξη. Ενστερνιζόμενος ο Ντεκάρτ το «ερευνάτε τα Γραφάς» προτείνει την πνευματική μας απελευθέρωση, να

150. X. Χρηστίδης, Στο ίδιο, σ.λε'.

151. P. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.8,9.

αναζητήσουμε δηλαδή την αλήθεια για τον Θεό με τη δύναμη του νου μας και όχι να δεχόμαστε άκριτα όσα διδάσκει η Θεολογία περί κατάκτησης του παραδείσου μέσα από τις γραφές του παρελθόντος, χωρίς να τις υποβάλουμε στο διαρκή έλεγχο της κρίσης μας. Ίσως μέσα από τα λεγόμενα του Ντεκάρτ να εμφανίζεται η πρόθεσή του να κάνει τομή, πέρα από το επιστημονικό και φιλοσοφικό πεδίο, ακόμη και στη Θεολογία.

B4. Η αποκάλυψη της αλήθειας του Θεού μέσω του νου. Η Θεολογία εντάσσεται στο σώμα της Φιλοσοφίας

Αν δεν είναι ακαταμάχητη η άποψη ότι ο Ντεκάρτ επιδίωξε να προτείνει τη δική του Θεολογία, ίσως είναι πιο εμφανής η θέση πως ο Γάλλος διανοητής εντάσσει τη Θεολογία στην επιστήμη και στη φιλοσοφία του, προσεγγίζοντας τον Θεό μόνο μέσω της δύναμης του νου. Δεν σταματά να τονίζει ότι έχει εμπιστοσύνη μόνο στις πνευματικές του δυνάμεις και πως αυτές τον οδηγούν στον δρόμο της αλήθειας. Αρνείται τα πάντα και χτίζει από το μηδέν με το «*αλφάδι του λογικού*» του.¹⁵² Έτσι εμφανίζεται αδιόρατα να αμφιβάλλει για τα όσα παρέδωσε, ως πυξίδα ζωής ο ενανθρωπήσας Θεός στον άνθρωπο, ακόμη και για τα όσα μεταλαμπάδευσαν οι Άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας. Σε πολλά σημεία γίνεται σαφής η τάση του φιλόσοφου να μειώσει την αξία της πίστης δίνοντας έμφαση στη δύναμη του νου: «...όπως πιστεύουμε διά της πίστης ότι η υπέρτατη ευδαιμονία της άλλης ζωής...συνίσταται...στην ενατένιση του θείου μεγαλείου...», έτσι πιστεύουμε «ότι αυτή η ενατένιση μπορεί να μας δώσει τη μέγιστη ηδονή, αν και πολύ λιγότερο τέλεια...», από εκείνη που «*είμαστε ικανοί να δοκιμάσουμε στη ζωή τούτη*»¹⁵³ με την πνευματική μας δύναμη. Μπορεί σε άλλο σημείο των *Στοχασμών* του να ζητά από τους αναγνώστες να εντρυφήσουν στην ενατένιση της φύσης του Θεού (του ύψιστου, του τέλειου όντος),¹⁵⁴ ωστόσο η ενατένιση και η πίστη αυτή περιορίζονται στην σύλληψη της ιδέας ότι υπάρχει Θεός και ότι είναι καλοκάγαθος. Δεν υπάρχει καμία αναφορά από τον Ντεκάρτ στην εξ Αποκαλύψεως Αλήθεια, αυτή που υπαγορεύει πως ο

152. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ.12,15.

153. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ. 127.

154. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ. 196.

Χριστός είναι Θεάνθρωπος, ότι στο πρόσωπο του Χριστού ενώθηκε ο Θεός με τον άνθρωπο και πως ο άνθρωπος ήλθε σε πραγματική κοινωνία με τον Θεό διά του Ιησού Χριστού, ενώθηκαν δηλαδή σε μία και μοναδική υπόσταση ο Θεός και ο άνθρωπος.¹⁵⁵ Παρά το γεγονός ότι ο Χριστός έδειξε πάνω στον σταυρό την απεραντοσύνη της αγάπης Του προς τον άνθρωπο, ο Ντεκάρτ το προσπερνά και περιορίζεται στη θεϊκή έννοια μόνον ως ύπαρξη και ως καλοκαγαθία.

Στην τελευταία από τις *Αρχές της Φιλοσοφίας* του (76^η) αναφέρει ότι η θεϊκή αυθεντία πρέπει να προηγείται στην αντίληψή μας, πέραν αυτού όμως, ο φιλόσοφος δίνει τη συγκατάθεσή του μόνον σε ό,τι γνωρίζει. Τονίζει συγκεκριμένα ο Ντεκάρτ, ότι,

είναι εντελώς ανάξιο για έναν φιλόσοφο να δεχτεί οτιδήποτε ως αληθινό αν δεν έχει ποτέ διερευνήσει την αλήθεια του. Και δεν θα πρέπει ποτέ να εμπιστεύεται τις αισθήσεις, δηλαδή ανεξέλεγκτες κρίσεις της παιδικής ηλικίας, αντί για την ώριμη δύναμη του λόγου του.¹⁵⁶

Λίγο μετά τη δημοσίευση του έργου του *Αρχές της Φιλοσοφίας*, ο Ντεκάρτ ήταν σαφής σε επιστολή προς την πριγκίπισσα Ελισάβετ (AT IV. 263-5· K 165-6, 4 Αυγούστου 1645):

Στο βαθμό που η πορεία της ανθρώπινης ζωής είναι το αντικείμενό μας, ο τρόπος της ευτυχίας συνίσταται στο να αποσκοπεί κανείς σε εσωτερική ευχαρίστηση «δίχως εξωτερική βοήθεια», ρυθμίζοντας τα πάθη μας σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις του λόγου.¹⁵⁷

Και λίγο αργότερα, σε νεώτερη επιστολή του (AT IV. 316· K 181 6, Οκτωβρίου 1645) ο Καρτέσιος είναι περισσότερο αποκαλυπτικός:

155. π. Α. Αλεβιζόπουλου, «Τι είναι η Θεία Αποκάλυψη;», στο *Ιερά Μονή Παντοκράτορος*, <https://www.impantokratoros.gr/theia-apokalypsh.el.aspx>.

156. Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα Μάιος 2012, σ. 164.

157. J. Cottingham, *Φιλοσοφία της Επιστήμης Α΄: Οι Ορθολογιστές*, σ.274,275.

Η πεποίθηση στην «ιδιαιτέρη πρόνοια» αποτελεί αβάσιμη δεισιδαιμονία, εάν θεωρείται ότι σημαίνει πως τα αιώνια και αμετάβλητα διατάγματα του Θεού μπορούν να τροποποιηθούν ως αποτέλεσμα κάποιας ειδικής ανθρώπινης σχέσης με τη θεότητα.¹⁵⁸

Στις προαναφερθείσες ρήσεις του Καρτέσιου διαφαίνεται η πρόθεσή του να εντάξει τη Θεολογία στη Φιλοσοφία, όπου τα πάντα περνούν από τον έλεγχο της δυναμικής του λόγου και της κρίσης. Ενώ όμως προσμετρά την ανεπάρκεια των αισθήσεων, φαίνεται να μην υποπευδύεται την αδυναμία της κρίσης και του λόγου μας μπροστά στην παντογνωσία του θεϊκού πνεύματος και εν γένει στο ακατάληπτο του Θεού. Θεωρεί τη νοητική γνώση ως το επαρκές μέσο διά του οποίου μπορούμε να αποκτήσουμε τις υπόλοιπες τελειότητες του Θεού. Σε ερώτηση δε του Μπούρμαν πάνω σε αυτό ακριβώς το θέμα, ο Ντεκάρτ απαντά:

Η συμβολή της (γνώσης) είναι πολύ μεγάλη, διότι χάρη σε αυτή γινόμαστε σοφότεροι και φρονιμότεροι, γνωρίζουμε σαφέστερα εκείνες τις τελειότητες και, αφού τις γνωρίζουμε σαφέστερα, τις κατακτούμε ευκολότερα, εφόσον η σοφία και η φρόνηση προσπορίζουν τα μέσα για την κατάκτησή τους.¹⁵⁹

Με άλλα λόγια θεωρεί τις ανθρώπινες νοητικές δυνάμεις ικανές από μόνες τους να οδηγήσουν στην τελειότητα χωρίς να χρειάζεται η βοήθεια του Θεού και της θείας χάριτος. Εδώ συναντάμε τον πυρήνα της νοησιαρχίας που εγκαινιάζει ο Ντεκάρτ για να προσλάβει ευρύτερες διαστάσεις μέσω του Λάιμπνιτς και του Σπινόζα. Όλοι αυτοί έβλεπαν τη θρησκεία ως κορύφωση του καθαρού λόγου. Πίστευαν δηλαδή ότι η φιλοσοφία εκφράζει με τρόπο προσιτό και λογικό την ουσία του Θεού στους λίγους εκείνους που διαθέτουν επαρκή διανοητική καλλιέργεια.¹⁶⁰ Η αυτονομία του ανθρώπινου λόγου πρέπει να απελευθερωθεί από το ρόλο της ως

158. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.275.

159. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ. 117.

160. Μ. Τσάρλσγουορθ, *Φιλοσοφία και Θρησκεία, Τυπολογία των Σχέσεών τους από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Μετάφραση Χ. Τριανταφυλλόπουλος, Επιμέλεια Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ.70.

απλής «θεραπαινίδας της θεολογίας».¹⁶¹ Πρόκειται για το πέρασμα από τον σχολαστικισμό και τους στοχαστές του Μεσαίωνα στη νέα εποχή. Έτσι, ενώ τη μεσαιωνική και αναγεννησιακή περίοδο, η φιλοσοφία ήταν υπερασπιστική και απολογητική της θεολογίας, στον Διαφωτισμό του Ντεκάρτ και των νοησιαρχιών τα δεδομένα φαίνεται να αντιστρέφονται: η θεολογία μοιάζει να μετατρέπεται σε θεραπαινίδα της φιλοσοφίας.

Και όμως, η αμφιβολία στην οποία ο Ντεκάρτ προσδίδει χαρακτηριστικά δύναμης για τον νου φανερώνει τελικά την αδυναμία του πνεύματος. Και αυτό διότι ο Καρτέσιος, ενώ πιστεύει ότι η έννοια του απείρου είναι σημάδι της αρνητικής οδού προς τον Θεό,¹⁶² έτσι που να καθίσταται αδύνατη κάθε έννοια αναλογίας και αναγκαιότητας που μπορεί να επιβάλλεται στον Θεό, ωστόσο, όταν ο νους έρχεται αντιμέτωπος με το άπειρο επιχειρώντας δηλαδή να συνδέσει το πεπερασμένο με το άπειρο, δεν καταλήγει σε μια έννοια συστηματική για την πληρότητα της σκέψης, αλλά είναι προϊόν της απόπειρας του ανθρώπου να σκεφτεί χωρίς τον Θεό.¹⁶³ Όμως, σύμφωνα με τον Πασκάλ η διασύνδεση άπειρου με πεπερασμένο «επιτελείται από τον ίδιο τον Θεό στο πρόσωπο του Χριστού και όχι από τον άνθρωπο με την κατάκτηση μιας βέβαιης γνώσης που μπορεί να υψωθεί ως το άπειρο».¹⁶⁴ Το ανθρώπινο λογικό και κυρίως η θέληση μπορεί να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο, ωστόσο η θεία χάρη είναι εκείνη που οδηγεί στην τελειότητα τη δική μας και στην ανακάλυψη της τελειότητας του Θεού. Ο Πασκάλ ο οποίος ήρθε σε ρήξη με τον Ντεκάρτ επί θεολογικών ζητημάτων πίστευε πως μόνο η χάρη του Θεού που απευθύνεται στην καρδιά μπορεί να προσδώσει πίστη και όχι τα έλλογα επιχειρήματα που απευθύνονται στον νου. Χωρίς να ακυρώνει την αξία των λογικών επιχειρημάτων, ο Πασκάλ θεωρούσε ότι η λογική προετοιμάζει τον νου για να άρει τα εμπόδια για την πίστη, όχι όμως για να μεταδώσει πίστη. Έτσι ο Πασκάλ κατηγόρησε τον Ντεκάρτ

161. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.275.

162. «Αρνητική ή αποφατική οδός προς τον Θεό»: η οδός που επιβάλλεται από τη θεωρία της δημιουργίας των αιώνιων αληθειών, λόγω της ριζικής υπερβατικότητας του Θεού. [Θ. Δρίτσας, «Πασκάλ και Ντεκάρτ: ο Θεός που κρύβεται και ο φανερός Θεός» (βλ.παρακάτω), σ.330]

163. Θ. Δρίτσας, «Πασκάλ και Ντεκάρτ: ο Θεός που κρύβεται και ο φανερός Θεός», στο Σ. Ζουμπουλάκης, *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των Φιλοσόφων*, Εκδόσεις: Άρτος Ζωής, Αθήνα 2012, σ.337.

164. Θ. Δρίτσας, Στο ίδιο, σ.342.

για αλαζονεία, επειδή ο τελευταίος προσπαθούσε να υπερβεί τα όρια του Λόγου, αλλά και διότι η αμφιβολία που επιστράτευσε εντός των ορίων του Λόγου ήταν καθαρά υποκριτική.¹⁶⁵ Ο Τσάρλσγουορθ επισημαίνει τι ακριβώς υποστηρίζει για το ίδιο θέμα ο Πράις: αν η πίστη ενός θρησκευόμενου ανθρώπου βασίζεται στον λόγο και τα επιχειρήματα που πηγάζουν από τον λόγο, τότε η πίστη του μοιάζει περισσότερο με άποψη. Και αν παρουσιαστούν αποδείξεις που την ανατρέπουν, ένας τέτοιος θρησκευόμενος θα απωλέσει την εμπιστοσύνη στην άποψή του και έτσι ενδέχεται να απαρνηθεί ολοκληρωτικά την πίστη του. Η θρησκευτική πίστη όμως, όποια κι αν είναι κάθε φορά, είναι εντελώς διαφορετική από μια άποψη. Αν για παράδειγμα ένας πιστός έρθει με δεδομένα που αναιρούν κάποια θρησκευτική του άποψη μπορεί μεν να εγκαταλείψει την άποψή του αλλά δεν πρόκειται ποτέ να εγκαταλείψει την πίστη του.¹⁶⁶

Ο Μοντέν (1533-1592) από την πλευρά του επέμενε στον ριζικό διαχωρισμό ανάμεσα στη λογική και την πίστη. Στο *Περί Προσευχών* έλεγε ότι:

Οι διαδρομές λογικής και πίστης δεν πρέπει να διασταυρώνονται
επειδή εξ ορισμού δεν επικοινωνούν μεταξύ τους,

για να καταλήξει στο ότι,

η λογική δεν μπορεί να παρέχει καμία βοήθεια στην πίστη η οποία
παραμένει προσβάσιμη μόνο μέσω της θείας οδού ως ουράνιο δώρο.¹⁶⁷

Εδώ ακριβώς υπερθεμάτισε με τη φιλοσοφική του θεωρία ο Τζανμπατίστα Βίκο (1668-1744) ο οποίος με τη σειρά του υποστήριξε ότι το ανθρώπινο μυαλό είναι περιορισμένο και η λογική του δεν μπορεί να συλλάβει όπως ο Θεός όλα τα στοιχεία των πραγμάτων (ενδογενή και εξωγενή), αλλά μόνον τα εξωγενή. Συμμετέχει στη

165. Θ. Δρίτσας Στο ίδιο, σ.338,339.

166. Μ. Τσάρλσγουορθ, Στο ίδιο, σ.93,94.

167. Ν. Πανίτσι, «Λογική και Θρησκεία», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018, σ. 63.

λογική αλλά δεν είναι κυρίαρχός της.¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Βίκο, ο άνθρωπος πρέπει να έχει επίγνωση των ορίων του μυαλού του και της άδηλης φύσης της θεϊκής αλήθειας και συνεπώς το ανθρώπινο πνεύμα δεν μπορεί να ανυψωθεί στην απεραντοσύνη του Θεού, δεν μπορεί να φτάσει στην απόλυτη αλήθεια, αλλά με ιδέες κατασκευασμένες από τη δημιουργική του ικανότητα μπορεί να αναζητήσει μια αρχή που να ενώνει την ανθρώπινη με τη θεϊκή γνώση.¹⁶⁹

Όλα τα προαναφερθέντα επιχειρήματα δίνουν απάντηση στον Ντεκάρτ ο οποίος περιορίστηκε αποκλειστικά στην «ώριμη δύναμη του λόγου» (ένας λόγος, που αποδεικνύεται πολλές φορές αδύναμος), χωρίς να ανοίγει χώρο στην πίστη στον Θεό, στη θεία Αποκάλυψη και στις Άγιες Γραφές. Πρέπει βέβαια να τονιστεί εκ νέου ότι, αν και στο υπόβαθρό της η επιχειρηματολογία του Καρτέσιου διαποτίζεται από το στοιχείο της πίστης προς την τελειότητα του Θεού, ωστόσο δεν προχωρεί στα βαθύτερα νοήματα της χριστιανικής θρησκείας που φωτίζουν την τελειότητα και αγαθότητα του Θεού. Στον Τρίτο Στοχασμό του ο Ντεκάρτ γράφει πως

...για να κατανοήσω τον Θεό... αρκεί να κατανοήσω ότι είναι σε αυτόν (τον Θεό) όλες οι τελειότητες που κατανοώ σαφώς, καθώς και πολύ περισσότερες τις οποίες δεν μπορώ να καταλάβω.¹⁷⁰

Από τα γραφόμενά του δηλαδή διαφαίνεται το πρωταρχικό θεμέλιο για την ενδυνάμωση της πίστης, ωστόσο εκεί εγκαταλείπει το σημαντικότερο τμήμα του οικοδομήματός της. Και αυτό διαπιστώνεται διαυγέστερα στη συνέχεια της ανάλυσής μας.

168. Τζ. Κατσατόρε, «Ο Τζανπατίστα Βίκο μεταξύ 17ου και 18ου Αιώνα», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018, σ. 446.

169. Τζ. Κατσατόρε, Στο ίδιο, σ. 448-451.

170. Ρ. Ντεκάρτ, Στο ίδιο, σ. 116.

B5. Ο Θεός ως τέλειον, αλλά χωρίς τον Λόγο της Σοφίας, της αγάπης και θυσίας για τον άνθρωπο

Τον Ντεκάρτ φαίνεται να μην τον ικανοποιεί ο πρόλογος του κατά Ιωάννη ευαγγελίου με το «*Εν αρχή ην ο Λόγος, και ο Λόγος ην προς τον Θεόν και ο Θεός ην ο Λόγος*» (Κατά Ιωάννην α' 1-17) διά του οποίου αποκαλύπτεται η τελειότητα του Θεού και πως ο Λόγος ενσαρκώθηκε και κατοίκησε ανάμεσα στους ανθρώπους. Αντίθετα προτάσσει τον δικό του λόγο για να ανακαλύψει το τέλειον με τον νου του. Τον Ντεκάρτ δεν τον απασχολεί ότι ο χριστιανισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την πεποίθηση «*ότι ο Θεός αποκαλύπτει στον άνθρωπο αλήθειες που υπερβαίνουν τη δύναμη του λογικού μας, αλήθειες οι οποίες αφορούν τόσο το πεδίο του θείου όσο και τον κατά Θεό "τρόπο ζωής" ο οποίος οδηγεί στη σωτηρία*».¹⁷¹

Έτσι, ο Καρτέσιος περιορίζεται στην έμφυτη παρουσία του Θεού στο νου, ως εξής:

...δεν ήταν δυνατόν την ιδέα του τελειότερου να την έχω από μένα τον ίδιο. Έτσι από мене να την έχει βάλει μέσα μου μια φύση που να είναι αληθινά τελειότερη μέσα μου, και μάλιστα που να έχει μέσα της όλες τις τελειότητες, των οποίων μπορούσα να έχω κάποια ιδέα, δηλαδή, για να εξηγηθώ με μια λέξη, Θεός.¹⁷²

Η ιδέα που έχουμε για τον Θεό ως τέλειου όντος, σύμφωνα με την καρτεσιανή άποψη είναι έμφυτη στον νου μας από τον ίδιο τον Θεό, όμως ο Ντεκάρτ δεν προχωρεί τη σκέψη του παρακάτω. Περιστελλεί την έννοια του Θεού στην «τέλεια ύπαρξη» μην κάνοντας καμία αναφορά στον Θεό της ενανθρωπήσεως, της αγάπης και της θυσίας Του για τον άνθρωπο, προκειμένου να τον σώσει από την αμαρτωλότητά του και να του δείξει τον οδό της αλήθειας. Ενώ ο φιλόσοφος μαρτυρεί την ύπαρξη ενός πανάγαθου Θεού που δεν μας εξαπατά, ο οποίος αποτελεί

171. Μ. Τσάρλσγουορθ, «Η Φιλοσοφία "Θεραπεινίδα" της Θρησκείας», στο Μ. Τσάρλσγουορθ, *Φιλοσοφία και Θρησκεία, Τοπολογία των Σχέσεων τους από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Μετάφραση Χ. Τριανταφυλλόπουλος, Επιμέλεια Γ. Α. Δημητράκοπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ.97.

172. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.33.

τον εγγυητή των γνώσεών μας, εντούτοις δεν μετουσιώνει την πανάγαθη στάση Του στα χειροπιαστά εκείνα στοιχεία που την καθιστούν πειστικά έμπρακτη. Δηλαδή την πανάγαθη στάση που μετουσιώνεται στην απέραντη αγάπη του Θεού με την ενσάρκωσή Του και τη σταυρική Του θυσία για τον αμαρτωλό άνθρωπο. Αυτό ακριβώς που δεν έκανε ο Καρτέσιος το έκανε ο Πασκάλ: αντί για έναν Θεό εγγεγραμμένο μέσα στο ανθρώπινο Εγώ και την πηγή του ορθού λόγου, ο Πασκάλ προσανατολίζει τον άνθρωπο στον Χριστό, το κέντρο όπου τείνουν τα πάντα, που είναι η «πηγή της αληθινής θρησκείας, η οποία διδάσκει το μεγαλείο και την αθλιότητα, εμπνέει τον αυτοσεβασμό και την αυτοπεριφρόνηση, την αγάπη και το μίσος».¹⁷³

B6. Η έννοια του Θεού στον Ντεκάρτ δεν είναι γνήσια Χριστιανική

Το μοτίβο περί της αναγκαιότητας της ύπαρξης του Θεού ακολουθεί σταθερά ο Καρτέσιος, τόσο στον *Λόγο περί της Μεθόδου*, όσο και στις *Αρχές της Φιλοσοφίας*. Παρά το ότι πέρασαν πολλά χρόνια από τότε που συνέλαβε την ιδέα για να γεννηθεί ο *Λόγος περί της Μεθόδου* (1619), μέχρι την έκδοση των *Αρχών της Φιλοσοφίας* (1644), ο Γάλλος διανοητής διατήρησε απαράλλαχτα μονοδιάστατο τον ρόλο του Θεού ως αναγκαία και βέβαιη ύπαρξη: «..όταν δεν συγκεντρώνουμε πλήρως την προσοχή μας στην ενατένιση του υπέρτατου τέλειου όντος...», τότε μπορεί να αμφιβάλουμε αν αυτή η ιδέα ανήκει σε αυτό που έχουμε κατά βούληση επινοήσει.¹⁷⁴ Με όσα επαναλαμβάνει αδιαλείπτως ο Ντεκάρτ διαπιστώνονται τα εξής: α) ο περιορισμένος ρόλος που αποδίδει στον Θεό χρησιμοποιείται *ad hoc* ως υποβοηθητικό εργαλείο για την επιστήμη και φιλοσοφία του και β) ο Θεός μόνο ως ένα υπέρτατο ον δεν είναι κατ' ανάγκην ο χριστιανικός Θεός, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να είναι και ο Θεός των ανατολικών μονοθεϊστικών θρησκειών. Το Ισλάμ για παράδειγμα, πιστεύει ότι ο Αλλάχ που δημιουργήσε το σύμπαν είναι θεός

173. Θ. Δρίτσας, Στο ίδιο, σ.343.

174. Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.106.

αθάνατος, παντογνώστης και παντοδύναμος, όπως επίσης δίκαιος και ελεήμων.¹⁷⁵ Ποια η διαφορά από τον Θεό του Ντεκάρτ; Αυτό συμβαίνει, διότι από το *corpus* του Γάλλου φιλοσόφου απουσιάζει η ιστορική διάσταση του χριστιανισμού. Η μομφή που απηύθυνε ο Κίρκεργκωρ στον Χέγκελ μπορεί να αποδοθεί ευθέως και στον Καρτέσιο: «η απόρριψη της ιστορικής διάστασης της θρησκείας είναι ασύμβατη...» με τον χριστιανισμό, «ο οποίος είναι θεμελιωμένος σε ιστορικούς ισχυρισμούς. Η ρητή δήλωση του Αποστόλου Παύλου ότι “εάν ο Χριστός δεν αναστήθηκε, όλες οι ελπίδες μας είναι μάταιες” είναι μια δραματική έκφραση της σπουδαιότητας που έχουν τα ιστορικά γεγονότα για τη χριστιανική θρησκεία».¹⁷⁶ Υπό αυτό το πρίσμα η έλλειψη χρονικότητας στην έννοια του καρτεσιανού Θεού είναι τέτοια που απαλείφει το χριστιανικό στοιχείο από Αυτόν, με συνέπεια να εξασθενίζει η πειθώ του λόγου του φιλοσόφου προς τους ισχυρούς θεολόγους της εποχής του. Κι’ έτσι ο Θεός που παρουσιάζει ο Ντεκάρτ να αφορά και άλλες θρησκείες, θα λέγαμε δε, όχι τόσο τον Χριστιανισμό.

B7. Τι συνετέλεσε στην αποτυχία του Ντεκάρτ απέναντι στους Θεολόγους

Ο Καρτέσιος στον *Λόγο περί της Μεθόδου* και συγκεκριμένα στο 11ο σημείο του πρώτου μέρους σημειώνει ότι,

οι εξ αποκαλύψεως αλήθειες που οδηγούν στον ουρανό, ξεπερνούν τη διάνοιά μας και... για να επιχειρήσει κανένας να τις εξετάσει (είναι)... ανάγκη να έχει κάποια εξαιρετική βοήθεια από τον ουρανό και να είναι περισσότερο από άνθρωπος.¹⁷⁷

Δηλώνει ότι είναι εκτός πλαισίου της αρμοδιότητάς του οι «εξ αποκαλύψεως αλήθειες», καθώς επίσης ότι είναι επικίνδυνη η επιδίωξη των Σχολαστικών θεολόγων

175. Κ. Μαυραγάνης, «Πώς βλέπουν τον Θεό οι μεγαλύτερες Θρησκείες του Πλανήτη», Huffpost Greece, 18/04/2016, https://www.huffingtonpost.gr/2016/04/18/theos-thriskeies_n_9718648.html.

176. Μ. Τσάρλσγουορθ, Στο ίδιο, σ.91,92.

177. Ρ. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.10.

να χρησιμοποιήσουν το λογικό στις εξ αποκαλύψεως αλήθειες.¹⁷⁸ Τόσο όμως ο λόγος του Θεού όσο και οι εξ αποκαλύψεως αλήθειες δεν απευθύνονται μόνο στον νου μας, αλλά μέσω της διανοίας μας και της θέλησής μας απευθύνονται στην καρδιά μας, δηλαδή στη δύναμη της πίστης μας. Το «*η πίστη σου σέσωκέ σε*» (Λουκ. η'41-56) που υπογραμμίζει ο ίδιος ο Χριστός δεν αφορά όντα που είναι υπερφυσικά, που είναι «περισσότερο από άνθρωποι», όπως τους περιγράφει ο Καρτέσιος, αφορά όλους τους ανθρώπους που έχουν ανοίξει μέσα τους με τη διάνοια και τη βούλησή τους τον δρόμο προς την πίστη. Όποιοι ανοίγουν την καρδιά τους επεμβαίνει η θεία χάρη. Ο Αυγουστίνος αναφερόταν συχνά στο ακόλουθο χωρίο του Ησαΐα: «*εάν δεν πιστέψετε, δεν θα κατανοήσετε*» (Ησ. 7,9), ενώ ο ίδιος τόνιζε: πίστεψε στον λόγο του Θεού, για να τον καταλάβεις. Ο ιερός Αυγουστίνος δηλαδή διέκρινε ανάμεσα στον «λόγο» του ανθρώπινου νου ο οποίος προσεγγίζει τον Θεό ανεξάρτητα από την πίστη, και στον «λόγο» του Θεού ο οποίος μας αποκαλύπτει αλήθειες για τον εαυτό Του, απρόσιτες στην ανθρώπινη λογική. Έτσι, η έννοια της πίστης την οποία επισημαίνει emphatically ο Αυγουστίνος δεν έχει εφαρμογή στην ύπαρξη και τις ιδιότητες του Θεού, ούτε βεβαίως σε αλήθειες προσσιτές μόνο στο ανθρώπινο λογικό, στα πεδία δηλαδή που περιορίζεται ο Ντεκάρτ.¹⁷⁹ Συνεπώς ήταν τουλάχιστον ανεδαφικές οι προσδοκίες που έτρεφε ο φιλόσοφος για να γίνει αποδεκτό το έργο του από τους Ιησουίτες, από τη στιγμή που απέκλεισε την πίστη από το εγχείρημά του, ισχυριζόμενος επιπλέον ότι διέθετε τα κατάλληλα επιχειρήματα για να αντιπαρατεθεί απέναντι στους άθεους και άπιστους.

Η εγκύκλιος που εξέδωσε ο 5ος στην ιεραρχία Στρατηγός των Ιησουιτών (Claudio Aquaviva) φανέρωνε την απόσταση που τηρούσε ο Καρτέσιος από τις εντολές της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικά, η εγκύκλιος ανέφερε μεταξύ άλλων: στη διδασκαλία της σχολαστικής θεολογίας, κάποιος...

...θα πρέπει να έχει ως πρωταρχική του επιδίωξη την ενδυνάμωση της πίστης και την ανάπτυξη της ευλάβειας. Συνεπώς κανείς δεν θα διδάσκει οτιδήποτε που δεν είναι σύμφωνο με την Εκκλησία και τις ληφθείσες

178. X. Χρηστίδης, «Σημειώσεις» στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.81.

179. Μ. Τσάρλσγουορθ, Στο ίδιο, σ.109,110.

παραδόσεις, ή που μπορεί να ελαττώσει τη δύναμη της πίστης ή τον πόθο μιας σταθερής ευσέβειας.¹⁸⁰

Πώς ήταν δυνατόν οι θεολόγοι της εποχής να στηρίζουν τα έργα του Ντεκάρτ, κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις;

B8. Ο διαχωρισμός ψυχής-σώματος από τον Ντεκάρτ και το θεολογικό του σφάλμα

Ο Καρτέσιος στοχεύει μέσα από τον δυισμό ψυχής - σώματος να αντικρούσει τους άθεους και όσους γενικά αρνούνται τον Θεό προσθέτοντας στην επιχειρηματολογία του τη διάκριση ανάμεσα στη ψυχή των ζώων και την ανθρώπινη ψυχή. Τα ζώα δεν έχουν νου και άρα δεν μπορούν να σκέφτονται, σε αντίθεση με τους ανθρώπους που έχουν σκέψη, έτσι...

...που αποδείχνουν πως η δική μας ψυχή είναι από μια φύση ολότελα ανεξάρτητη από το σώμα και πως επομένως δεν υπόκειται στο να πεθαίνει μαζί του.¹⁸¹

Όμως ο Χριστός με την επί Γης παρουσία Του δεν αντέκρουσε τους άθεους και άπιστους μέσω της θεωρίας του διαχωρισμού της ψυχής από το σώμα, ούτε κάνοντας σύγκριση του ανθρώπου με τα ζώα. Αντιθέτως με την Ανάστασή Του, και πριν αναληφθεί στους ουρανούς, παρέμεινε στη Γη για 40 ημέρες όπου παρουσιάστηκε στις μυροφόρες και στους μαθητές Του με το άφθαρτο σώμα Του (επί του οποίου υπήρχαν εμφανή τα σημάδια από τα καρφιά στα χέρια Του), καταδεικνύοντας έτσι ότι η διάσπαση της ψυχής από το σώμα δεν συνιστά ομαλότητα. Πρόκειται για βίαιη όσο και πρόσκαιρη διάσπαση, η οποία με την προσδοκώμενη ανάσταση των νεκρών επανέρχεται στην πρότερη τάξη. Μία τάξη, που ορίζει την απόλυτη ταύτιση/ενότητα σώματος και ψυχής, η οποία υπήρχε από δημιουργίας του ανθρώπου, αλλά διασαλεύτηκε με το προπατορικό αμάρτημα, για να αποκατασταθεί πάλι, με την ενσάρκωση και Ανάσταση του Σωτήρος.

180. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.66,67.

181. P. Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, σ.53,54.

B9. Δεν πίστευε στα θαύματα, αντιπαθούσε την αγγελολογία

Από το έργο του Καρτέσιου φαίνεται ότι ο ίδιος δεν πίστευε στα θαύματα. Αυτό διαπιστώνεται στη *Συνομιλία με τον Μπούρμαν* (“Entretien avec Burman” στο Descartes, *Œuvres et lettres*, επιμ. Bridoux, Gallimard, Παρίσι 1953, σ.1383-1384) για την οποία η Β. Γρηγοροπούλου επισημαίνει σε σχολιασμό της: «Ο Θεός, αντίθετα προς εμάς, είναι απρόσωπος και αμετάβλητος· οι δε αποφάσεις του είναι αναγκαίες. Εφόσον λοιπόν ο Θεός είναι και οι αποφάσεις του κατανοούνται ως οι νόμοι που ισχύουν αναγκαία, δεν γίνεται δεκτή η πίστη στα θαύματα».¹⁸²

Αντίστοιχα, ο Ντεκάρτ αντιπαθούσε την αγγελολογία (την ιεραρχία των αγγέλων). Βέβαιος ότι η γνώση της ύπαρξης του Θεού του εξασφαλίζει τη βεβαιότητα κάθε επιστήμης, υπογράμμιζε:

Ενώ τώρα μπορώ να μάθω με σαφήνεια και βεβαιότητα αναρίθμητα πράγματα, τόσο για τον ίδιο τον Θεό, και τα άλλα νοερά πράγματα, όσο και για όλη εκείνη τη σωματική φύση που είναι αντικείμενο των καθαρών Μαθηματικών.¹⁸³

Ο Ε. Βανταράκης διευκρινίζει ότι ο Ντεκάρτ με τα «άλλα νοερά πράγματα» υπαινίσσεται τους αγγέλους, χωρίς να προσφέρει κάποια απόδειξη ή έστω κάποιο λόγο που να τεκμηριώνει την ύπαρξή τους. Μάλιστα, ο υπαινιγμός υπάρχει μόνο στο λατινικό κείμενο, ενώ στο γαλλικό οι λέξεις «και τα άλλα νοερά πράγματα» έχουν αφαιρεθεί. Ο Ντεκάρτ γενικά αντιπαθούσε την αγγελολογία, ενώ επέκρινε την προσπάθεια του Ακινάτη να περιγράψει τα είδη των αγγέλων, «σαν να βρισκόταν εν τω μέσω αυτών», *Συνομιλία με τον Μπούρμαν* (AT, V, 157).¹⁸⁴

Ο Καρτέσιος μπορεί να υποστηρίζει τα παραπάνω, ωστόσο σε συγκεκριμένα χωρία και σε περικοπές της Παλαιάς Διαθήκης γίνεται λόγος για τους αγγέλους, ενώ οι άγγελοι εμφανίζονται και σε χωρία της Καινής Διαθήκης. Επίσης παρουσιάζονται συχνά στη ζωή του Ιησού, των αποστόλων και της πρώτης Εκκλησίας. Εμβληματική

182. Β. Γρηγοροπούλου, «Σχολιασμός», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.114.

183. Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (Πέμπτος Στοχασμός) σ.157.

184. Ε. Βανταράκης, «Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ.157.

για τον χριστιανισμό είναι η εμφάνιση του αρχαγγέλου Γαβριήλ ενώπιον της αειπάρθενου Μαρίας για να της αναγγείλει ότι θα γεννήσει το Σωτήρα του κόσμου, τον Ιησού Χριστό. Τότε, της είπε το περίφημο «*Χαῖρε, Κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετά σοῦ. Εὐλογημένη σύ ἐν γυναιξίν*» (Κατά Λουκάν 1,28). Παρά το γεγονός ότι και ο ίδιος ο Ιησούς διακήρυξε την ύπαρξη αγγέλων (Μάρκ. η΄ 38, Λουκ. ιε΄ 10, ις΄ 22, κ.α.), ο Ντεκάρτ αποστρεφόμενος τα περί αγγελολογίας και την πίστη στα θαύματα μοιάζει να απαρνείται ένα συγκεκριμένο πλαίσιο της χριστιανικής διδασκαλίας.

B10. Οι κατηγορίες σε βάρος του Ντεκάρτ για ντεϊσμό και αθεϊσμό

Τα ερωτήματα για το αν ο Ντεκάρτ υπήρξε ντεϊστής ή άθεος τέθηκαν από συγκαιρινούς του, όμως, το ζήτημα αυτό εξακολουθεί και στις μέρες μας να απασχολεί τους μελετητές. Αν και ο όρος «ντεϊσμός» είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί, εντούτοις ένα από τα συστατικά του μέρη φαίνεται να είναι πάντα η πίστη στον Θεό.¹⁸⁵ Ωστόσο, ο ντεϊσμός βασίζεται σε μια χριστιανική πίστη την οποία προσπάθησε να ξαναγράψει γύρω από την εικόνα της φυσικής τάξης σχεδιασμένης για ένα αυτοτελές ανθρώπινο αγαθό και με εγγυημένη την αγαθότητα και φιλανθρωπία του Θεού.¹⁸⁶ Οι ντεϊστές προτάσσουν τη λογική σε σχέση με την πίστη στον Θεό αλλά και στη λήψη των ηθικών μας αποφάσεων, παραμερίζοντας τη θεία αποκάλυψη. Άραγε σε αυτά τα σημεία δεν εστίασε και η φιλοσοφία του Ντεκάρτ; Αν σκεφτούμε δηλαδή ότι οι δύο θεολογικές θέσεις που χαρακτηρίζουν τον ντεϊσμό, τουτέστιν: α) ότι παρακάμπτει τη θεία χάρη και β) ότι αποδίδει κεντρικό ρόλο στο ανθρώπινο υποκείμενο ως λογικά σκεπτόμενο ον,¹⁸⁷ τότε διαφαίνεται πως το *corpus* του Ντεκάρτ συμβαδίζει και με τις δύο αυτές αρχές. Ο Γάλλος διανοητής υιοθετεί την άποψη ότι η αλήθεια και ο ορθός λόγος ταυτίζονται με αυτό που είναι ορθό εντός του νου, απομακρυνόμενος από την αρθρωμένη στον Αυγουστίνο χριστιανική

185. J.E.Force, "The Origins of Modern Atheism", Journal of The History of Ideas, Volume 50, Number 1, University of Pennsylvania Press, 1989, σ.160.

186. C. Taylor, *Πηγές του Εαυτού. Η Γένεση της Εσωτερικής Ταυτότητας*, Μετάφραση Ξενοφών Κομνηνός, Ινδίκτος, Αθήναι 2007, σ.443.

187. C. Taylor, Στο ίδιο, σ.408.

σκέψη. Μια σκέψη που επισημαίνει ότι η Πτώση του ανθρώπου διαστρέβλωσε τη θέλησή του και έτσι αντί να αγαπά το καλό, για το οποίο πλάστηκε από τον Θεό ελκύεται από το κακό. Με συνέπεια, ο ανθρώπινος νους και η θέληση να χρειάζεται να μεταμορφωθούν με την παρέμβαση της θείας χάριτος, ώστε να βρεθούν πάλι στον δρόμο της αλήθειας.¹⁸⁸ Αντίθετα από τον Αυγουστίνο, ο Ντεκάρτ συμπορεύεται με το στόχο που έθεσε ο ντεϊσμός: καίρια σημασία δεν αποκτά η πτωτική κατάσταση του ανθρώπου και του κόσμου, αλλά η τελειότητα του θεϊκού σχεδίου και η αγαθότητα του Θεού.¹⁸⁹

Είναι αλήθεια ότι ο Ντεκάρτ επέφερε ανατροπές και στο θεολογικό πεδίο: ο καρτεσιανός μηχανικισμός εξοβέλισε τον Θεό από τα εγκόσμια, με συνέπεια, η πεφωτισμένη θεολογική πτέρυγα στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τα νέα δεδομένα άρχισε να βλέπει ευνοϊκά την ανατίμηση της ύλης. Η τάση αυτή πήρε τη μορφή της θεοποίησης της φύσης με τη δημιουργία της λεγόμενης φυσικής θρησκείας¹⁹⁰ η οποία εξέλαβε διάφορες εκφάνσεις με ακραία αυτή της απόληξης στον ντεϊσμό του Βολταίρου στη Γαλλία.¹⁹¹ Έτσι, θα λέγαμε ότι, αν και δεν τεκμηριώνεται ότι ο Ντεκάρτ υπήρξε ντεϊστής, ωστόσο τα στοιχεία δείχνουν πως η φιλοσοφική του κατεύθυνση οδήγησε στον ντεϊσμό, χωρίς βέβαια ο ίδιος να τον ασπάζεται. Βέβαια πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι ντεϊστές υπήρξαν πάντοτε θεϊστές, έστω και αν η αρνητική τους βιβλική κριτική έτεινε να είναι απολύτως ή μετριοπαθώς αντιχριστιανική.¹⁹² Και αυτή η υπογράμμιση για τον Ντεκάρτ γίνεται προκειμένου να αποκλειστεί (όπως ήδη προτάξαμε παραπάνω) το ενδεχόμενο να εκληφθεί ως άθεος. Σε αυτό ακριβώς το ζήτημα ο Πασκάλ κάνει σχετική αναφορά επισημαίνοντας ότι «ο Θεός των φιλοσόφων» του Καρτέσιου, δηλαδή ο δημιουργός και το θεμέλιο της αλήθειας των αριθμών και των αξιωμάτων της γεωμετρίας, απέχει τόσο από τη χριστιανική παράδοση όσο και από την αθεΐα. Υπογράμμισε επιπλέον ο

188. C. Taylor, Στο ίδιο, σ.409,416,417.

189. C. Taylor, Στο ίδιο, σ.445.

190. Η φυσική θρησκεία ήταν το αποτέλεσμα της εκλογίκευσης της θρησκείας σε μια προσπάθεια να τιθασευτεί το μυστηριώδες και ακατανόητο.

191. Γ. Μολύβας, «Θρησκεία και Ηθική στον Διαφωτισμό», στο Γ. Μολύβας, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη Η Εποχή του Διαφωτισμού (17ος-18ος αιώνας)*, Τόμος Β', ΕΑΠ, Πάτρα 2000, σ.84.

192. J.E.Force, Στο ίδιο, σ.160,161.

Πασκάλ ότι αν κάποιος προσπαθούσε να αποδείξει διά της λογικής την ύπαρξη και την απεραντοσύνη του Θεού θα έπρεπε να είναι ντεϊστής, δηλαδή να αρνείται τα θεμέλια της χριστιανικής αποκάλυψης: το «σκάνδαλο του Σταυρού» και το ανεξιχνίαστο μυστήριο της λύτρωσης.¹⁹³ Σύμφωνα λοιπόν με τον Πασκάλ ο Ντεκάρτ βρισκόταν μακριά και της χριστιανικής θρησκείας αλλά και της αθεΐας. Ήταν πιο κοντά στον ντεϊσμό.

Αυτό πάντως που αξίζει να υπογραμμιστεί, είναι ότι με όσα πρέσβευε ο Καρτέσιος, καθώς και άλλοι ορθολογιστές της εποχής του (Μερσέν, Μαλμπράνς κ.α.) δημιούργησε τις συνθήκες εκείνες που προϊόντος του χρόνου συνέβαλαν στην εμφάνιση του γνήσιου αθεϊσμού ο οποίος εκφράστηκε από τους Ντιντερό (1713-1784) και Χόλμπαχ (1723-1789). Και αυτό επειδή οι διανοητές της φιλοσοφικής κατεύθυνσης του Ντεκάρτ εγκατέλειψαν την απλή πραγματικότητα του Ιησού Χριστού και βιάστηκαν πολύ να δικαιολογήσουν τον χριστιανικό Θεό χωρίς όμως να αναφέρονται στην ενσαρκωθείσα παρουσία του Ιησού Χριστού. Αγνόησαν ή λησμόνησαν αυτό που έλεγε ο Μποναβεντούρα, ότι ο Ιησούς Χριστός είναι «*η μέγιστη αποκάλυψη μέσα στον κόσμο της θεϊκής πραγματικότητας, με την προσφορά της στους ανθρώπους της πίστης και της χάριτος*». Αυτοί λοιπόν οι ορθολογιστές προσπάθησαν να δικαιολογήσουν τον Θεό χωρίς τον Χριστό.¹⁹⁴ Αυτός ίσως ήταν ο λόγος που ο Ντεκάρτ δέχθηκε επίθεση ως ύποπτος για αθεϊσμό και για ανατροπή της θρησκείας και της πίστης. Μάλιστα, ο Voetius, αδιάλλακτος πολέμιος της καρτεσιανής φιλοσοφίας έφτασε στο σημείο να συγκρίνει τον Ντεκάρτ με τον Λουτσίλιο Βανίνι που ρίχτηκε στην πυρά ως αθεϊστής το 1619 στην Τουλούζη. (βλέπε επιστολή στον Voetius το 1643: AT VIIIB.26 ALQ II.30).¹⁹⁵

Για τον Ντεκάρτ, το άπειρο εθεωρείτο σύμμαχος στην ανθρώπινη αντίληψη. Όμως με την παρουσία της ιδέας του απείρου που βρίσκεται στο πλαίσιο του Λόγου,

193. R. Fedriga, «Μπλεζ Πασκάλ» στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018, σ.374,375.

194. J.E.Force, Στο ίδιο, σ.154.

195. J. Cottingham, *Φιλοσοφία της Επιστήμης Α΄: Οι Ορθολογιστές*, σ.270,336.

με την έννοια ότι βρίσκεται πέρα από τις λέξεις και την ανθρώπινη λογική,¹⁹⁶ ήταν σαν να προέτρεπε στην αθεΐα. Η ιδέα του δηλαδή για τον άπειρο Θεό ως μια κατηγορία αιτιότητας, ενέτασσε το άπειρο στην τάξη του λόγου στην οποία υπάγεται και το στοχαζόμενο Εγώ, αποτελώντας έτσι προϋπόθεση για την αναζήτηση του ποιητικού ή παραγωγικού αιτίου κάθε πράγματος. Σύμφωνα όμως με τις θεολογικά αποδεκτές αντιλήψεις της εποχής ό,τι είναι άπειρο είναι και αναίτιο.¹⁹⁷ Γι' αυτό τον λόγο σκεφτόμενος ο Ντεκάρτ πέρα από τις αιτιακές αλυσίδες όχι μόνο δεν κατέληγε στο να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού, αλλά έμοιαζε να παρακινούσε προς την αθεΐα. Μάλιστα, ο Πιέρ Μπέιλ προς το τέλος του 17^{ου} αιώνα κατηγόρησε στο σύνολό τους τούς καρτεσιανούς φιλοσόφους ως ύποπτους αθεΐας και επικίνδυνους για τον Χριστιανισμό. Έλεγε δε, πως οι ίδιοι άνθρωποι, αφού διέλυσαν τις σκιές που είχαν διασπείρει οι σχολαστικοί άνοιξαν την πόρτα στον αθεϊσμό.¹⁹⁸

Πρέπει τέλος να διευκρινιστεί ότι οι μομφές περί ντεϊσμού ή αθεΐας δεν αφορούν μόνο στον Ντεκάρτ και στους καρτεσιανούς φιλοσόφους, αλλά συνολικά στον Διαφωτισμό. Από την ώρα που η Δυτική Εκκλησία διά της Ιεράς Εξέτασης οδήγησε φιλοσόφους στην πυρά, ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός ήρθε ως φυσικό επακόλουθο για να προτάξει την πολεμική του αντίθεση προς την αυθεντία της Εκκλησίας και τη θρησκευτική παράδοση, με αποτέλεσμα ο ντεϊσμός και ο αθεϊσμός να προκύψουν ως φυσικά απότοκα του Διαφωτισμού.

196. Mary-Ann Crumplin, "Descartes: God as the Idea of Infinity", *International Journal of Systematic Theology*, Volume 10, Number 1, January 2008, σ. 4,5.

197. Β. Γρηγοροπούλου, «Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση», στο Ρ. Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, σ.41.

198. J. Cottingham, Στο ίδιο, σ.271.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της προηγηθείσας μελέτης ήταν να αναδείξει την έννοια του Θεού, όπως αυτή παρουσιάζεται ή ψηλαφίζεται μέσα από τα τρία σημαντικότερα έργα του Καρτέσιου (*Λόγος Περί της Μεθόδου, Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας και Αρχές της Φιλοσοφίας I&II*).

Η εργασία χωρίσθηκε σε δύο μέρη. **Στο πρώτο μέρος** εξετάσθηκε η θεϊκή έννοια, όπως αναδύεται από το φιλοσοφικό *corpus* του Ντεκάρτ. Αφού πρώτα αναφέρθηκαν οι βασικοί μεθοδολογικοί κανόνες, καθώς και οι τέσσερις προσωρινοί ηθικοί κανόνες του φιλοσόφου, διά των οποίων έθεσε τα πρώτα θεμέλια στο έργο του και σε αρκετά σημεία των οποίων εμπεριέχεται η θεϊκή έννοια, η εργασία πραγματεύθηκε τα τρία κομβικά σημεία του Ντεκάρτ. **α) το *cogito ergo sum*** (σκέφτομαι άρα υπάρχω) το οποίο αποτελεί την άμεση ενορατική αντίληψη της υπαρξιακής κατάστασης του Ντεκάρτ και συνιστά το «χρήσιμο εργαλείο» διά του οποίου ο φιλόσοφος φτάνει στην απόδειξη του Θεού. Για τον Καρτέσιο ήταν κρίσιμης σημασίας η απόδειξη της ύπαρξης του Θεού, διότι χωρίς Αυτόν, σύμφωνα με την άποψή του, δεν θα είμαστε ποτέ ικανοί να έχουμε κάποια γνώση. Χωρίς αυτή την απόδειξη ολόκληρη η ορθολογική επιστημολογία του Ντεκάρτ θα είχε αποτύχει. Ο ίδιος ο Γάλλος διανοητής πίστευε ότι μέσω της μεθοδολογικής αμφιβολίας πέτυχε στο να παράσχει αδιαμφισβήτητη απόδειξη της θεϊκής ύπαρξης.

Μετά τα τρία αποδεικτικά επιχειρήματα περί της ύπαρξης του Θεού (ιδεολογικό, κοσμολογικό και οντολογικό), η εργασία εστίασε στο πώς ο Καρτέσιος δικαιολόγησε τις πλάνες του σε σχέση με την καλοκαγαθία του Θεού. Η καλοκαγαθία του Θεού είναι αδιαμφισβήτητη και η ευθύνη για τις όποιες πλάνες και σφάλματα στα οποία υποπίπτουμε βαρύνουν εμάς τους ίδιους και συγκεκριμένα τη βούλησή μας που ενίοτε ξεφεύγει από τα όρια της ορθής λογικής. Η σαφής και ευκρινής αντίληψη είναι εκείνη που ελέγχει τη βούληση και οδηγεί στην αλήθεια.

Η εργασία εστίασε στον λεγόμενο «Καρτεσιανό κύκλο», σύμφωνα με τον οποίο η «καθαρή-διακριτή ιδέα» αποτελεί απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού, και αντίστροφα, η ύπαρξη του Θεού αποτελεί εγγύηση της αληθούς «καθαρής και διακριτής ιδέας». Το πόνημα προσπάθησε να τεκμηριώσει πως δεν αποτελεί ένα

«φαύλο κύκλο» (μειωτικός χαρακτηρισμός που του απηύθυναν οι επικριτές του), αλλά ότι πρόκειται για πετυχημένη φιλοσοφική επινόηση του Ντεκάρτ η οποία ενδέχεται να βρίσκει εφαρμογή και στην καθημερινότητά μας.

β) Τον Καρτεσιανό δυισμό. Πρόκειται για μεταφυσικό ζήτημα όπου εμπλέκεται η έννοια του Θεού. Διαχωρίζει την ψυχή από το σώμα, υποστηρίζοντας ότι το πνεύμα μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από το σώμα. Χωρίς τελικά ο Ντεκάρτ να αρνείται πως το άτομο αποτελεί ενιαία ψυχοσωματική οντότητα, θεωρεί ότι οι αισθήσεις μάς παραπλανούν συχνά και ότι δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ορθά από τις αντιλήψεις των αισθήσεων για τα πράγματα που βρίσκονται έξω από εμάς, αν πρώτα δεν γίνει η εξέτασή τους εντός του νου μας. Ο Καρτέσιος λέγει ότι το σώμα είναι διαιρετό, η ψυχή είναι αδιαίρετη, όπως επίσης, το γεγονός ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε να νιώθει πόνο μετά από ένα δυνατό χτύπημα, γίνεται επειδή το θέλησε ο ίδιος ο Θεός, και πως θα μπορούσε να είχε φτιάξει διαφορετικά τα πράγματα ώστε να παρίσταναν κάτι άλλο στο πνεύμα. Ο Ντεκάρτ δέχθηκε δριμεία κριτική γι' αυτές τις θέσεις του, ενώ ο Μαλμπράνς με τη θεωρία του οκαζιοναλισμού (της κατά περίπτωση θεϊκής παρέμβασης) ουσιαστικά ήρθε να συμπληρώσει τον συμπατριώτη του. Το πόνημα επιδίωξε να καταδείξει πως στο σκεπτικό του ίδιου του Καρτέσιου εμφωλεύουν πρώιμα στοιχεία του οκαζιοναλισμού. Πρακτικά ο Ντεκάρτ δεν βρίσκεται μακριά από την οκαζιοναλιστική θεωρία.

γ) Τους νόμους της φύσης. Αποτελούν απόδειξη της τελειότητάς του Θεού, είναι τέτοιοι, που κι αν ακόμα ο Δημιουργός είχε πλάσει πολλούς φανταστικούς κόσμους θα τηρούνταν αυτοί οι ίδιοι νόμοι, η δε διατήρησή τους αποτελεί μια συνεχιζόμενη δημιουργία από μέρους του Θεού. Ο παντοδύναμος ποιητής όχι μόνο δημιούργησε την αρχική κίνηση στην ύλη, αλλά διατηρεί πάντα την αυτή ποσότητα κίνησης στην ύλη.

Στο δεύτερο μέρος του πονήματος διερευνήθηκε η καρτεσιανή έννοια του Θεού, στο καθαρά θεολογικό της πλαίσιο. Μέσα από τα λεγόμενα του Ντεκάρτ στον *Λόγο περί της Μεθόδου* εμφανίζεται η πρόθεσή του να κάνει τομή, πέρα από το επιστημονικό και φιλοσοφικό πεδίο, ακόμη και στη θεολογία. Το έργο του φιλοσόφου διακρίνει η τάση να μειώσει την αξία της πίστης δίνοντας έμφαση στη δύναμη του νου (*Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, σ. 127). Κατ' αυτό τον

τρόπο ενσωματώνει τη θεολογία στη φιλοσοφία, με κυρίαρχη τη δεύτερη. Συγκεκριμένα εντάσσει τη θεολογία στην ορθολογιστική του εποπτεία, όπου τα πάντα περνούν από την επιτήρηση του λόγου και της κρίσης. Έτσι, η έννοια του Θεού περιορίζεται θεολογικά σε μια «τέλεια ύπαρξη», χωρίς ο Ντεκάρτ να κάνει την παραμικρή αναφορά στον Θεό της ενανθρωπήσεως, της αγάπης, και της σταυρικής Του θυσίας για τη σωτηρία του ανθρώπου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο καρτεσιανός Θεός να μην είναι καν χριστιανικός Θεός, με επακόλουθο να εξασθενεί η πειθώ του απέναντι στους ισχυρούς θεολόγους της εποχής του, στους οποίους προσέφυγε για να ζητήσει να στηρίξουν το έργο του. Αυτή ακριβώς η έλλειψη της πίστης από το εγχείρημά του Ντεκάρτ και η συνολική απουσία του χριστιανικού Θεού της αγάπης και της σταυρικής θυσίας είναι που σηματοδότησαν την αποτυχία της στρατηγικής του, με αποτέλεσμα να αποδοκιμαστεί το έργο του από το ισχυρό κατεστημένο της εποχής και αργότερα να καταχωρηθεί στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων. Ο δυισμός του Ντεκάρτ αποτέλεσε σημαντικό θεολογικό του σφάλμα, ενώ εκτός χριστιανικού πλαισίου βρίσκεται και η απόρριψη από μέρους του των θαυμάτων και της αγγελολογίας.

Όλα τα προαναφερθέντα δεν προεξοφλούν ότι ο Καρτέσιος χρησιμοποίησε τη θεολογία με ψυχρή σκοπιμότητα προκειμένου να προωθήσει τα φιλοσοφικά και επιστημονικά του οράματα. Αντιθέτως, πεποίθησή μας είναι ότι ο Γάλλος διανοητής είχε έντονο μέσα του το στοιχείο της πίστης, με τη θρησκεία να αποτελεί στοιχείο της ζωής του. Κατά συνέπεια ο Θεός δεν χρησιμοποιήθηκε από μέρους του υποκριτικά στη φιλοσοφία και την επιστήμη του, αλλά υπήρξε αναγκαίος. Διότι, αν δεν θεωρήσουμε τον καρτεσιανό Θεό ως αναγκαίο, τότε καταρρέει όλο το οικοδόμημα του Ντεκάρτ. Το ότι επιχείρησε να μειώσει την έννοια της πίστης προτάσσοντας τον ορθολογισμό στην ύπαρξη του Θεού, το γεγονός δηλαδή χρησιμοποίησε την έννοια του Θεού με τρόπο -εν πολλοίς- αιρετικό σε σχέση με το χριστιανικό δόγμα και το ότι η στάση του Γάλλου διανοητή συμπλέει με τον ντεϊσμό, αυτό δεν ακυρώνει το έντιμο και γνήσιο του εγχειρήματός του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αθανασόπουλος Κ., «Ο Άνσελμος: Η Οντολογία και η Λογική στην Υπηρεσία της Θεολογίας», στο Κ. Αθανασόπουλος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Η Φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6ο έως τον 16ο Αιώνα*, Τόμος Α΄, Β΄ Έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα 2008.
2. Αθανασόπουλος Κ., «Ο Θωμάς Ακινάτης: Η Ύψιστη Μορφή Χριστιανικού και Αριστοτελικού Ρεαλισμού στον Μέσο και Ύστερο Σχολαστικισμό», στο Κ. Αθανασόπουλος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Η Φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6ο έως τον 16ο Αιώνα*, Τόμος Α΄, Β΄ Έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα 2008.
3. Βανταράκης Ε., «Εννοιολογικά Σχόλια» στο Ρ. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, Αθήνα 2014.
4. Γρηγοροπούλου Β., «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα 2012, σ. 7-57.
5. Κατσατόρε Τζ., «Ο Τζανμπατίστα Βίκο μεταξύ 17ου και 18ου Αιώνα», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018.
6. Μολύβας Γ., «Θρησκεία και Ηθική στον Διαφωτισμό», στο Γ. Μολυβάς, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Η Εποχή του Διαφωτισμού (17ος-18ος αιώνας)*, Τόμος Β΄, ΕΑΠ, Πάτρα 2000.
7. Ντεκάρτ Ρ., *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β΄ έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976.
8. Ντεκάρτ Ρ., *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια Ευάγγελος Βανταράκης, 4η ανατύπωση, Εκκρεμές, Αθήνα 2014.

9. Ντεκάρτ Ρ., *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχολιασμός Βασιλική Γρηγοροπούλου, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα Μάιος 2012.
10. Πανίτσι Ν., «Λογική και Θρησκεία», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018.
11. Πρελορέντζος Γ., «Εισαγωγή», στο Ρ. Ντεκάρτ, *Τα Πάθη της Ψυχής*, Εισαγωγή-Μετάφραση Γ. Πρελορέντζος, Εκδόσεις Κριτική στην ελληνική γλώσσα, 2η έκδοση 2017, σ.18-92.
12. Σκαραγκάς Δ., *Ο ευαίσθητος εγκέφαλος*, εκδόσεις Ιανός, Αθήνα 2010.
13. Τσάρλσγουορθ Μ., *Φιλοσοφία και Θρησκεία, Τυπολογία των Σχέσεών τους από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Μετάφραση Χ. Τριανταφυλλόπουλος, Επιμέλεια Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.
14. Χρηστίδης Χ., «Εισαγωγή», «Βιογραφικό Σημείωμα», «Τα Έργα του Ντεκάρτ», «Σημειώσεις», στο Ρενέ Ντεκάρτ, *Λόγος περί της Μεθόδου, Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Χρ. Χρηστίδη, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976.
15. Ariew R., "Descartes and scholasticism: the intellectual background to Descartes' thought" στο J.Cottingham, *The Cambridge Companion to Descartes*, Cambridge University Press, First Published 1992, 2006.
16. Cottingham J., *Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Α': «Οι Ορθολογιστές», Μετάφραση Σοφία Τσούρτη, Επιμέλεια Αλέξανδρος Χρύσης, Εκδόσεις Θεωρία-Ιδέες, Πολύτροπον 2003.
17. Fedriga Riccardo, «Μπλεζ Πασκάλ» στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018.

18. Fedriga Riccardo, «Μαλμπράνς και Οκαζιοναλισμός», στο Umberto Eco, Riccardo Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 4, Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές, Μετάφραση Μάρα Ασπιώτη, Ελένη Τουλούπη, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2018.
19. Anthony Kenny, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 155-177.
20. Taylor C., *Πηγές του Εαυτού. Η Γένεση της Εσωτερικής Ταυτότητας*, Μετάφραση Ξενοφών Κομνηνός, Ινδίκτος, Αθήνα 2007.
21. Wilson M.D., *Ego Gogito, Ergo Sum*, The Arguments of The Philosophers Edited by T. Honderich, London and New York, 1978.

Βοηθητική Βιβλιογραφία

1. Αλεβιζόπουλος Α., «Τι είναι η Θεία Αποκάλυψη;», στο *Ιερά Μονή Παντοκράτορος*, <https://www.impantokratoros.gr/theia-apokalypsh.el.aspx>.
2. Γρηγοροπούλου Β., «Στοχαζόμενος εαυτός και πρόσωπο: Ερωτήματα σχετικά με την προσωπική ταυτότητα του Ντεκάρτ», στο *Υπόμνημα, Αφιέρωμα στον κλασικό Ορθολογισμό*, εκδ. Πόλις, Μάιος 2008, σ.95-122.
3. Καϊμάκη Β., «Ο φυσικός "Κόσμος" του Καρτέσιου», στο *Ρενάτος Καρτέσιος, Ο εμπνευστής του Ορθολογισμού*, περιοδικό Ελευθεροτυπία, Ιστορικά (Φιλοσοφία), αρ. Τεύχους 28, 8 Απριλίου 2006, σ.20-25.
4. Μαυραγάνης Κ., «Πώς βλέπουν τον Θεό οι μεγαλύτερες Θρησκείες του Πλανήτη», Huffpost Greece, 18/04/2016, https://www.huffingtonpost.gr/2016/04/18/theos-thriskeies_n_9718648.html.
5. Crumplin Mary-Ann, “Descartes: God as the Idea of Infinity”, *International Journal of Systematic Theology*, Volume 10, Number 1, January 2008.
6. Force J.E., “The Origins of Modern Atheism”, *Journal of The History of Ideas*, Volume 50, Number 1, University of Pennsylvania Press, 1989, σ.153-162.

7. Psillos S., “Laws and Powers in the Frame of Nature”, στο *Laws of Nature*, Oxford, Lydia Patton and Walter Ott (eds) University Press, 2018.
8. Stout R., “Descartes's hidden argument for the existence of God”, στο *British Journal for the History of Philosophy*, 1988, σ. 155-168.
9. <http://www.pelegrinis.gr/%CE%BA%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%AD%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82/>
10. Εικόνα 1. πηγή: <http://biolexikon.blogspot.com/2010/09/pineal-gland.html>,
<http://xemandrios1.blogspot.gr/2012/05/pineal-gland.html>
11. Εικόνα 2. πηγή: <http://www.athleticradio.gr/blogs/spuros-alexakis/443293-den-uparchei-theos-eipe-to-trenti-murmigki-kai-allaxe-koubenta-videos/>